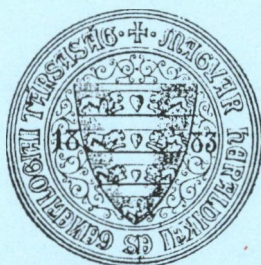

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

NYOLCVANADIK KÖTET
2008/3. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVIII

E számunk szerzői

Draskóczy István, Dr. egyetemi docens (ELTE BTK)
Fukári Valéria, filológus-művelődéstörténész (Pozsony)
Kolthay István, kutató, Keszthely
Mészáros Kálmán, történész (Hadtörténeti Intézet)
Szemán Attila, főmuzeológus (Központi Bányászati Múzeum, Sopron)
Vitek Gábor, levéltáros (Fejér megyei Levéltár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TURUL

LXXX. évfolyam

2008/3. füzet

Szerkesztik: CSIZI ISTVÁN, DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN,
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, PANDULA ATTILA

Szerkesztőségi titkár: LACZLAVIK GYÖRGY

Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár

1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.

Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.

A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg, és nem küldjük vissza.

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat

Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Élőfej Bt.

Nyomás és kötés: Kurucz Gábor

ISSN 1216-7258

VITÉZ ÁKOSHÁZI SÁRKÁNY FERENC (1914–2003) FESTETT CÍMERE A FEJÉR MEGYEI LEVÉLTÁRBAN

A Fejér Megyei Levéltár őrizetébe utalt, valamint az intézményre hagyott iratok s emléktárgyak között megtalálható az Ákosházi Sárkány család színes, Áron Nagy Lajos¹ által megfestett címere is. Ehelyütt nem kívánunk lánzsát törni a felett, vajon a család fentebb említett tagja az 1510. október 6-án, Konstanzban, II. Miksa császár által birodalmi bárói rangban s címeradományban részesített Ákosházi Sárkány Ambrus² egy kései leszármazottja-e, kellő körültekintés mellett ez csupán feltételezhető.

A Borovszky Samu által szerkesztett, Komárom vármegye és Komárom városának történetét feldolgozó monográfiában, az alábbiakat rögzítette a család történetével és címerével kapcsolatban: „*Legrégibb nyomaira a XVI. század elején akadunk... A család 1587-ben nyert nemességűjítő címereslevelet I. Rudolf királytól, melyet 1682-ben Lipót király megerősített... Czímer: vágott pajzs. Felül aranyban, zöld színű kiterjesztett szárnyú tüzetokádó, ugrásra kész sárkány, alól vörösben, vörös rózsával megrakott, alólról felfelé nyúló ezüsték, az ék mindkét oldalán egy-egy ezüstrózsával. Sisakdísz: természetes színű daru, felemelt jobb lábában szörzetet, csőrében 3 búzakalászt tartva. Takarók: kék-arany, vörös-ezüst*”.³

A számos címerváltozat közül talán az idézett címerleírás áll a legközelebb a festőművész által megfestett, beszélő szerkezetű családi címerhez: álló háromszögű vágott aranyszínű címerpajzsban felül balra fordult, ugrani készülő, kiterjesztett szárnyú, vörös tüzet okádó, zöld színű sárkány. Alul vörös színű pajzsmező alulról felfelé nyúló, ezüstszerű íves gallérjában ötágú vörös stilizált heraldikai rózsza, a gallér mindkét oldalán egy-egy ugyanolyan ezüstrózsza. A címerpajzs sisakdíszén elhelyezkedő háromgombos aranykoronán jobbra fordult természetes színű daru jobb felemelt lábával követ, csőrében három aranyszínű búzakalászt tart. A címertakarók jobb oldalt arany-kék, balról ezüst-vörös színűek.

Ezzel szemben Nagy Iván a következőkben írta le a nemzetség címerét: „*A család címere a paizs udvarában koronából kiemelkedő meztelen ember körül kerítve*

egy koronás kigyó (vagy inkább sárkány) által, melyet két kiterjesztett kezével azon ember fog. A paizs fölötti sisak koronáján szintén olyan ember, sárkány által körítve látható.” Az Ákosházy Sárkány mellett említést tett egy másik, Komárom vármegyei Sárkány családról is, amely címerének leírása közelítőbb: „*Címere először függőlegesen kétféle osztott paizs, a jobb oldali vörös udvarban három arany buza kalász látszik, kettő fölül, egy alább, a baloldali osztály vízirányosan ismét két udvarra oszlik, a felső kék udvarban arany sárkány ágaskodik, felkondoritott farkkal, kinyújtott piros nyelvvél, az alsó ezüst udvarban zöld téren barna karó mellett szöllőtöke zöldel, róla három kékipiros szőlőfürt csüng alá. A paizs fölötti sisak koronáján szintén az előbbihez hasonló arany sárkány látható. Foszladek jobbról aranyvörös, balról ezüstkék.*”⁴

A nemzetség őseredetére vonatkozóan Kempelen Béla tudni véli, hogy a család az Ákos nemzetségből származik, s a családfe élén „*Bartolomeus »de Genere Ákuss de Ákuss-Háza«, s mellette 1426-os évszám szerepel*”. Címerüket ő az alábbiakban írta le: „*A pajzs kék mezejében arany koronából kiemelkedő koronás meztelen női alak hosszú arany hajjal; felemelt balkezében vörössárga almát tart, melybe egy, a női alakot körülövedző zöld sárkány beleharapni készül; zárt sisak; sisakdísz a pajzsban levő női alak kigyó nélkül; takarók: kék-arany.*”⁵

A család őstörténetét Csánki Dezső és Engel Pál is korábban helyezte, s annak eredőjét 1405 előtti időpontban állapították meg.⁶

Végezetül a „*Wappenbuch*” címerleírását közöljük: „*In B. aus g. Blätterkrone wachsend eine gekrönte nackte Jungfrau mit langen g. Haaren, in d. erhobenen Linken einen r.-g. Apfel emporhebend worein eine gr. Schlange zu beissen scheint, welche die Jungfrau Zu umgeben scheint. – Kleinod: Die Schildfigur, ohne Schlange. – Decken: bg.*”⁷ (A címerleírás megegyezik a Kempelen által meghatározottal.)

Az 1974-ben nyugállományba vonult Ákosházy Sárkány Ferenc 2002-ben a Fejér Megyei Levéltár levéltári

Vitéz Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) festett címere
a Fejér Megyei Levéltárban

kezelőjeként fejezte be életének tevételes munkálkodással töltött esztendeit. A törzsökös elődökét felmutató, hányattatott sorsú „Franci bácsi” Szaplóczai Szaplóczay Rozália Kornélia és Ákosházi Sárkány Ferenc, magyar királyi pénzügyi számellenőr gyermekeként Székesfehérváron látta meg a napvilágot.⁸ Középfokú tanulmányait az egykori koronázó városban, Áron Nagy Lajos

– a későbbi – festőművész diákársaként végezte: a nyolc évfolyamos magyar királyi állami Ybl Miklós Reáliskolában, 1933-ban tett érettségi vizsgát. Az Államszámviteltani Állami Vizsgáló Bizottság előtt 1940-ben államszámviteltani szak(állam)vizsgát tett, ezt egészítette ki utóbb a „képesített könyvelői” (1962), majd „munka- és időelemzői” (1969) szakképzettség megszerzése.⁹

Hivatali pályafutásának kezdetét az 1937. évi fogadalmom, majd két esztendővel később a tényleges szolgálat, s az 1940-ben letett hivatali eskü jelölte ki: 1939-től a kecskeméti magyar királyi számvevőség pénzügyigazgatási kirendeltségén pénzügyi számvevő díjnok, „II. osztályú” főtanácsos, 1940-től pénzügyi számgyakornok, 1941-től számtiszt, 1942-től számellenőr, majd 1947-től – székesfehérvári áthelyezését követően – pénzügyi számvizsgáló tiszt. Mindeközben, 1937 és 1938 között Székesfehérváron a 103. légvédelmi tüzérsztyály tartalékos hadnagyaként teljesített katonai szolgálatot. 1944. évi hadba vonulását követően, előbb megsebesült, s Németországban gyógykezelték¹⁰, majd felépülése után orosz fronton hadifogságba esett, ahonnan három évvel később tért haza.

1957-ig számos munkahelyen megfordult; előbb a Székesfehérvári Pénzügyigazgatóság számvizsgálója, majd a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztályán könyvelői munkakörben foglalkoztatták. 1950-ben a Sárbogárdi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztályán könyvelő, s operatív költségvetési előadó. Nem sokkal később a Székesfehérvári Útfenntartó Nemzeti Vállalat bérszámfejtőjeként helyezkedett el, ahol, 1951-től irodavezető, tervnyilvántartó, 1952-ben anyag- és fuvarügyintéző. A következő esztendőben előbb a Központi Statisztikai Hivatal Adonyi Járási Felügyelőségének mezőgazdasági előadója, majd áthelyezték a Móri Járási Felügyelőséghez, „felügyelőségvezetői” munkakörbe. 1954-ben az Enyingi Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztályán, 1957. március 9-i letartóztatásáig a Székesfehérvári Városi Tanács Pénzügyi Osztályán adófelügyelő.

Az 1956. évi forradalom és szabadságharc során tanúsított magatartása miatt feljelentették, „a népi demokratikus államrend elleni izgatás” büntetével megvádolva őrizetbe vették, s nyolc hónapnyi börtönbüntetésre ítélték (ebből ténylegesen hat hónapot töltött le)¹¹, ám erkölcsi rehabilitációjára csupán a rendszerváltoztatást követően kerülhetett sor. 1974-ben a Magyar Államvasutak kötelekéből vonult nyugállományba; itt előbb segédmunkás, majd segédtszti és ellenőri beosztásban, időrendben teljesítménybeírói, időutalványozói, végül műszaki ügyintézői feladatokat látott el. Nyugalmazását követően, 1974 és 1979 között a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Pénzügyi Osztálya főkönyvelőségén előadó, 2002 nyaráig a Fejér Megyei Levéltár levéltári kezelője.¹²

A rendszerváltoztatást követően, erkölcsi elégtételként, 1992-ben a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége rendes tagjának, emellett, 1994-től az „1945–1956 Közötti Magyar Politikai Elítéltek Közössége” is tagjai sorába választotta. Életében számos kitüntetés, jelvény birtokosa; „1956 vértanúink emlékére a Magyar Demokrata Fórum 1989” Emlékérem, 1956-os Emlékérem, „A Hazáért 1944–1989” Magyar Politikai Foglyok Szövetsége Emlékérem, 1998-ban Vitézi Rend Emlékérem; „II. Világháborús Emlékérem”, 2002-ben – a második világháborús Magyar Emlékérem mintájára készült – Hadifogoly emlékérem (Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége Fejér Megyei Szervezete), továbbá mindvégig megőrizte a – feltehetően 1944-ben, Németországban kapott – „III. Birodalmi” sasos zubbonykitűzőt is.¹³

Vitek Gábor

JEGYZETEK

¹ Áron Nagy Lajos (1923–1981) kétszeres Munkácsy-díjas (1956, 1967) festő. 1933–1938 között a Képzőművészeti Főiskolán Benkhard Ágost növendéke. 1938-ban Balló Ede-ösztöndíjat nyert, amellyel bejárta Nyugat-Európa számos országát. 1939-től élt Székesfehérváron, ahol rajzpedagógusként működött. Rendszeres résztvevője országos tárlatoknak és az Észak-dunántúli Területi Szervezet kiállításainak. Budapesten, a Fényes Adolf Teremben (1955), Székesfehérvárott (1959 és 1983 között több ízben), Győrben (1969), Egerben (1973), Veszprémben (1966, 1976) és Budapesten, a Bolgár Kulturális Központban (1980) voltak jelentékeny egyéni kiállításai. Leggyakoribb témája a táj, legkedvesebb műfaja, technikája az akvarell. A hazai velencei tavi, dunántúli vidék mellett felvidéki és mediterrán tájak is megihlették. Festészetét leginkább a harmincas évek poszt-impresszionista hagyománya jellemezte, bár szerkezetes és dekoratív foltfestéssel is kísérletezett. Középkületben álló murális alkotásai: Csongor és Tünde pannója (Székesfehérvár, Vörösmarty Színház); Az ezeréves Fehérvár című nagyméretű festménye (Székesfehérvár, Velence Szálló). Képcinek egy része a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban látható. Munkásságát több díjjal és kitüntetéssel jutalmazták: Alba Regia-díj (1958), Csók István-díj (1965).

² Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 74.550.

³ Magyarország vármegyei és városai. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. (Szerk.: *Borovszky Samu*) Bp., é. n. [1896]. 579.

⁴ *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. X. Pest, 1863. 59.

⁵ *Kempelen Béla*: Magyar nemcs családok. IX. Bp., 1915. 241.

⁶ *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1897. 180. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár (Magyarország világi archontológiája 1301–1457, középkori magyar genealógia). Elektronikus dokumentum. Arcanum digitéka. Bp., 2001. Sárkány (ákosházi).

⁷ *Die Wappenbuch des Adels in Ungarn. I–V.* (Szerk.: *Csergheő Géza–Nagy Iván*) Nürnberg, 1885–1894. Sárkány I., v. Ákosháza. 561–562. (J. Siebmacher's grosses und allgemains Wappenbuch.)

⁸ Fejér Megyei Levéltár (a továbbiakban: FML) Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) iratai.

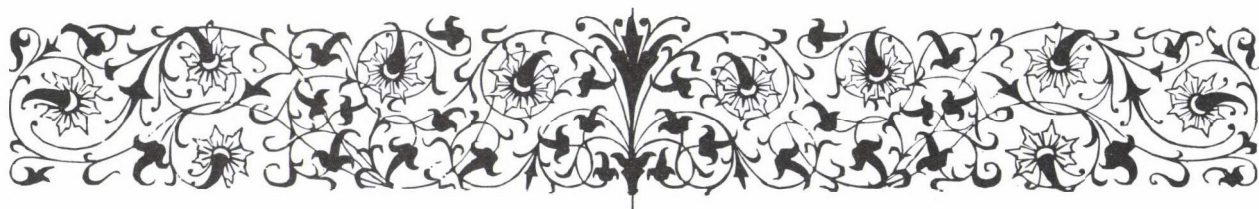
⁹ FML Levéltári irattár. Személyi ügyek, megszünt közalkalmazotti jogviszonyok. Sárkány Ferenc.

¹⁰ Sárkány Ferenc közlése.

¹¹ FML Székesfehérvári megyei Főügyészség iratai. 1957 Bül 251.

¹² FML Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Személyzeti Osztályának iratai. Fejér vármegye törvényhatósági és községi tisztviselőinek, valamint az állami alkalmazottak személyzeti nyilvántartásának levéltári gyűjteménye. Sárkány Ferenc.

¹³ FML Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) iratai.

SELMECBÁNYA CÍMERÉNEK PAJZSTARTÓI

Selmecbánya bányaváros címerének telamonjai a magyar, de alighanem az egész európai városi heraldikában is meglehetősen egyediek. Kiváltképp érdekes és tanulságos azonban e pajzstartók változásait, fejlődését nyomon követni. Az ismert ábrázolások részletes áttekintésével kell kezdenünk a vizsgálódást.

1. kép: Az 1275-ből származó legrégibb selmecbányai pecsét

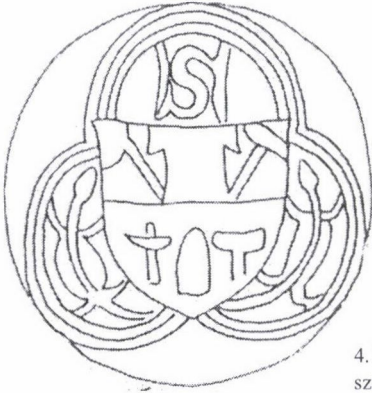
A legrégibb, 1275-ből fennmaradt selmecbányai pecséten még hiába keressük a pajzstartókat (1. kép). Nyáry Albert azonban megjegyezte, hogy „A paizs lekopott talapjában hihetőleg vagy a bányászat jelvénye: a csákány és a kalapács, vagy az említett város által czímerében maiglan viselt sárkány volt ábrázolva.” (kiemelés Sz. A.) A pecsét, ill. címer említett részlete valójában egyáltalán nem kérdéses, és ott sárkányról szó sem lehet. Itt egyértelműen egy nyél nélküli bányászékre ütő bányászkalapács figyelhető meg. Nyáry mondatáról azonban említést kellett tennünk, mivel azt bizonyítja,

2. kép: Az 1490-ből fennmaradt pecsét fényképe alapján készített rajz

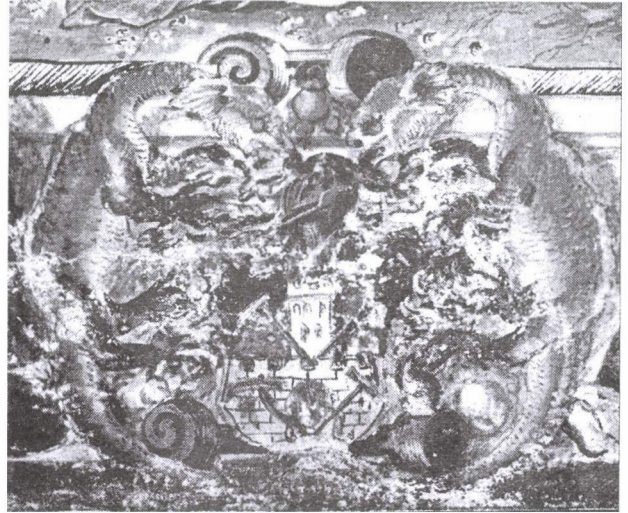
hogy a sárkány telamonok létezését már a legkorábbi időkben is lehetségesnek vélte.

A korban következő, bár jóval későbbi, 1490-es címeres pecsét ábrázolásán azonban már egyértelműen felismerhető két pajzstartó sárkány (2. kép). Bár kissé elmosódottak, különböző részleteik világosak. Ezért felismerhető, hogy a két sárkány a pajzs oldalai-
ba kapaszkodva tartja azt. Hosszú nyakú, hosszú farkú, négy lábú, kétfülű állatok. Orrukat a pajzs felső peremén nyugtatják, míg farkuk a pajzs alsó csücska alatt összeér. Ez a helyzet már közel áll a későbbi klasszikusan állandósulthoz. Az 1494-es nagypecséten azonban már egészen más felállásban mutatja a sárkányokat (3. kép, lásd a színes mellékletben). A gótikus tárcsapajzot stilizált szíjon mintegy felakasztva ábrázolja a pecsét, és azt egy vonalkörbe foglalja. Ezt ugyancsak a gótikus stílusra jellemző három ív veszi körül, a találkozási pontokban kis növényke formájú díszítvényekkel. Az íves vonalak így félhold alakú karéjos tereket képeznek. Ezekben a terekben, számuknak megfelelően, nem is kettő, hanem három állat látható, a heraldikában bizony meglehetősen

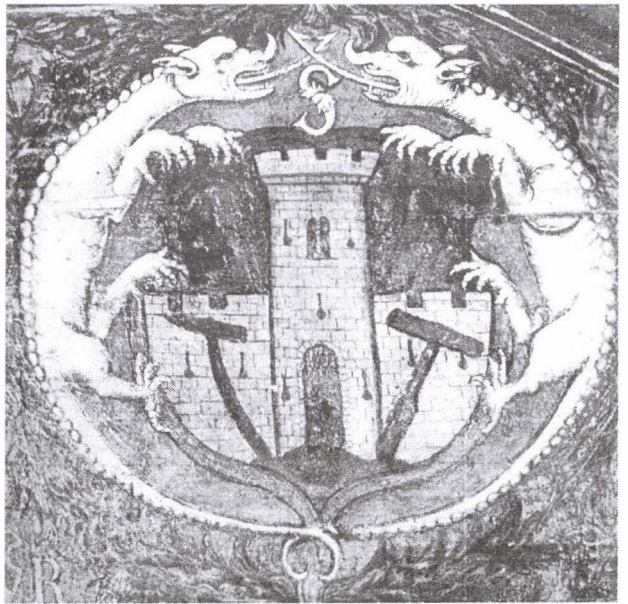

4. kép: Az 1520-as iratról származó pecsét

furcsa felülnézetben. Annyira egyedi, hogy részünkről nem is ismerünk sehol más, ehhez hasonló heraldikai megfogalmazást. Ez a nézet első pillantásra elég erősen emlékeztet a gyíkokra, de a gerincen és farkakon végigvonuló taréj jelölését is megtalálhatjuk. A sárkányok négy lábúak, kétfarkúak, s a fejük háromszög alakú. Ez utóbbi feltehetően a két fülük ábrázolására utal, összehatásában mindazonáltal meglehetősen szokatlanok. Inkább sétálgatnak a lefektetett – bár felakasztott állapotban ábrázolt – pajzs mellett, és így sokkal inkább őrzik, semhogy tartanak azt. Ilyen módon pajzstartónak csak tágabb értelemben nevezhetők. Nyáry megkülönböztet címertartókat (ma inkább pajzstartóknak nevezzük) és címerőröket. A pajzstartók valójában is fogják a pajzsot, míg a címerőrök közvetlenül nem érnek hozzá. Ezekre a sárkányokra bizonyos értelemben igaz ez utóbbi megállapítás, mégsem gondolom, hogy funkcionálisan elkülöníthetők lennének a korábbi (és későbbi), a címerpajzsot közvetlenül megragadó sárkányoktól. Következő ábrázolásunk egy kisebb méretű, de szintén gótikus stílusban karéjosan vésett pecséten található, mely egy 1520-ból származó iraton maradt fenn (4. kép). Akár az 1494-ből ismert nagypecséthez tartozó kispecsét is lehetne, de a véset jelentős eltérései cáfolják ezt a lehetőséget. Annyi azonban bizonyos, hogy az utóbbi pecsét vésője ismerte és felhasználta az 1494-es nagypecsét motívumait. Ezen ugyan az 1490-es pecséthez hasonlóan ismét csak két sárkány látható, de azokat, az 1494-es nagypecséteket idézve, szintén felülnézetben mutatja be. Ellentétben a nagypecsét sárkányaival ezeknek csak egy farkuk van, s nincs tarajuk és fülük. A felső, harmadik karéjba a kispecségekre jellemző nagy S betű, Selmecebánya monogramja került. Az 1552-ből fennmaradt kispecsét címerének (5. kép, lásd a színes mellékletben) sárkányai is karéjokban láthatók, és itt is felülnézetben ábrázolták őket. Igaz, sokkal elnagyoltabban. Annyi azért felismerhető a baloldalin, hogy négy lábú sárkányról van szó. Az 1494-es nagypecsét különleges megfogalmazása tehát hagyományt teremtett a pecsétvésésben, de csakis abban. A felülnézeti

6. kép: A Selmecebányai jogkönyv belső díszlapján levő címer

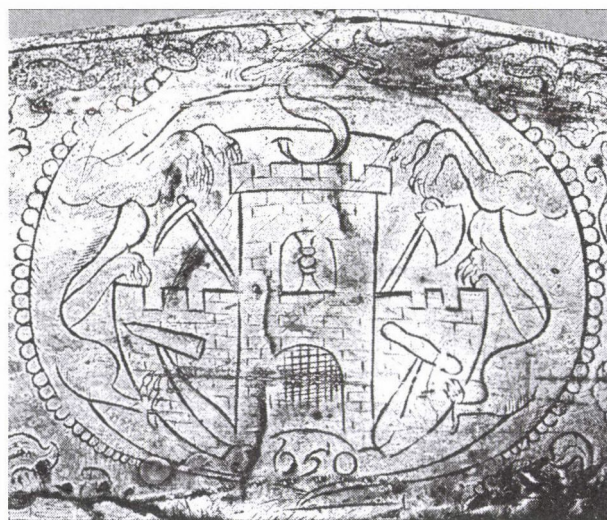
7. kép: A Szt. Katalin-templom eredeti bejárata fölötti falfestmény

ábrázolás csak a pecséteken, s közülük is csak ezen a három darabon figyelhető meg.

Bár a fennmaradt címerábrázolások között sok olyan is található, amelyről hiányoznak a pajzstartók, követni tudjuk a telamonokat is. Nagyon jellegzetes a Selmecebányai jogkönyv belső díszlapján levő címer két sárkány (6. kép). Ez az ábrázolás a 16. század 20–30-as éveiből származik. A címer ismeretlen festője sajátos látásmódját is alkalmazta ebben az esetben, bár a pajzstartók sárkány mivoltához nem férhet kétség. Nagy fülű, hosszú orrú, hosszú nyakú, s mi tagadás, kissé lompos jószágok. Lényeges a színük is, mely egyértelműen zöld, bár dekoratívabbá tették azzal, hogy a hasukat kissé sárgásabbá színezték. Az 1555-ös festett címeren a Szt. Katalin-

8. kép: A 17. század első felének városi pecsétje

9. kép: Az 1650-es társládai dísz bányászkalapácson levő címer

templom eredeti bejárata fölött már két karakterisztikus heraldikai sárkány látható a pajzstartó szerep körében, nagyon gondos és szép megformálásban (7. kép). Ezt a sárkányformát több későbbi címerábrázoláson átvették, utánózták. Így a 17. század első felének városi pecsétjén (8. kép) és az 1650-es társládai dísz bányászszerszámok kalapácsán levő címeren (9. kép). Ezek leszármazottai a 17. század második felében készült, azonos kéztől származó két pecsét sárkányai. Az egyik az 1666-os évszámot viseli (10–11. kép). A későbbi, már többnyire gyíkok ábrázoló címerek időszakában még mindig előfordul e címer hatása.

Az első címer, amelyen Selmecebánya sárkányai már inkább gyíkoknak látszanak, a Selmecebányai Bányász Test-

vériség (Hewerbruderschaft) címere a Kopogtató, közismert szlovák eredetű néven a Klopacska épületén levő 1681-ből származó faragványon (12. kép). Ez szorosan véve nem selmecebányai városi címer ugyan, de a gyíkok nyilvánvalóan Selmecebányára utalnak. Az állatok hátán ott van ugyan a taraj, de formájuk, fülük hiánya, valamint fejmozdulatuk gyíkokra utal. Az 1703-as Miksa-féle bányarendtartás első oldalán levő Alsó-Magyarországot bemutató térkép felső szélén Újbánya (Königsberg) és Körmöcbánya (Cremnicium) címere között helyezkedik el Selmecebánya címere. Ezen egyértelműen gyíkoknak látszanak a pajzstartók, vagyis nincs fülük, tarájuk, fogaik sem látszanak, csak kinyújtott nyelvük (13. kép). A címerben jelentkezik a bányászszerszámok másféle elrendezése is. Az átmenet azonban nem volt nagyon gyors és zökkenőmentes. Szórványosan még később is előfordul a sárkányok ábrázolása, vagy legalábbis azok egyes elemeinek megőrzése. A pajzstartóknak, amelyek a 18. században immár gyíkoknak nevezhetők, pajzsba kerülése is fokozatosan alakult ki. A sárkányok gyíkokká változását és a pajzson belülré kerülésüket az 1788-as (Bélabányával) egyesített címer pecsétnyomója tette hivatalossá (14. kép). Itt a pecsét kerek kerete egyben a kerek pajzsot jeleníti meg. Ebben a címerben egyértelműen gyíkokat találunk, s azok mellső lábaikkal a várfal ormaikat fogják.

1834-ből két darab selmecebányai címerábrázolást lőtábláról. A nagyobbikon – habár nehezen követhető az áttört tábla miatt – még kicsit sárkányszerű gyíkok szerepelnek. A gyíkok karmai kicsit sárkányszerűek, vi-csorgó fogaik és állkapcsuk melletti bőrredő is látható. Mindazonáltal fülük, tarájuk nincs, testük vékony, nyúj-

10. kép: Az 1666-ból származó városi pecsét

11. kép: A 17. század második feléből származó városi pecsét

12. kép: A Selmebányai Bányász Testvériség címere a Kopogtató épületén, 1681-ből

tott, farkuk is gyíkfarkok (15. kép). A kisebbik céltábla minden sárkányszerű vonást mellőző gyíkokat ábrázol (16. kép). (A 15. és 16. képeket lásd a színes mellékletben.)

1848-tól 1868-ig közigazgatásilag ismét szétválnak Selmec- és Bélabánya, s ennek heraldikai következményeképp címerük is újra különválnak. Ezt a címet ábrázolja Tagányi „régí” Selmebánya-címere (17. kép). A gyíkok ismét telamonná válnak és kívül kerülnek a paj-

13. kép: A Miksa-féle bányarendtartás 1703-as kiadásában levő Selmebánya-címer

zson, viszont maradnak immár végérvényesen gyíkok. 1868 után ismét egyesítik a két bányavárost, s a címer hasonlóvá válik az 1788-ashoz, bár ekkor már Bélabánya eredetileg fekete kis pajzsának mezője is kékre változik. Ezt a címet találjuk Tagányi „új” megjelölése alatt (18. kép) – amely az 1868 és 1960 közötti időszakban volt használatban.

A telamonokról Richter Ede, Selmebánya 19. századi tudós levéltárosa a következőket írta: „A város címerében előforduló gyíkok voltaképpen nem is gyíkokat, hanem sárkányokat (Lindwurm) akarnak ábrázolni, amelyek a bányászcsákánnyal és kalapáccsal jelzett gazdag bányászatot, a föld mélyén elrejtett nagy kincseket

14. kép: Az 1788-as egyesített címet mutató pecsét

és a körülbástyázott vár (Burg) körül lakó polgárokat (Burger) vannak hivatva jelképileg megvédeni.”

Fejes Béla még a következőket fűzi ehhez a véleményéhez:

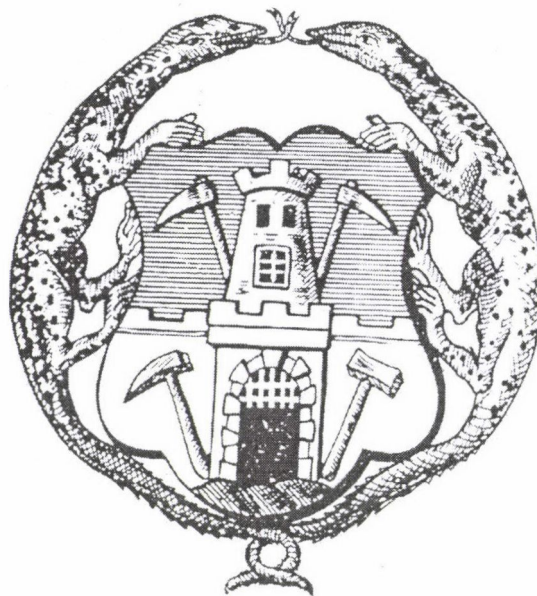
„Ennek a legendának az a mély értelme, hogy a bányavásra a bánya függvénye s a földalatti kincstartó bőkezűsége, vagy fukarsága szerint fejlődik, vagy hanyatlak. Különböző megegyezik avval a mindenütt visszatérő mondával, hogy a kincseket gyíkszerű sárkányok őrzik. Most Selmecebánya címerében védelmezik ezek a sárkányok az ősi várost.”

Fejes bizonyára jól ismerte Richter véleményét, a felfogása mégsem egyezik teljesen vele. Kicsit azonban más nézőpontból is megvilágítja a sárkányok jelképi értelmét, s ezért is idézem. Mégis Richter véleményét tartom elfogadhatóbbnak, s nem helyeslem, hogy a gyíkokat és sárkányokat kilétük pontosabb kifejtése helyett „nagyvonalúan” össze akarja mosni. A selmecebányai címer fejlődésének korábbi szakaszában egyértelműen sárkányok a pajzstartók.

A magyar heraldikai gyakorlatban elsősorban a nemesi címerekben találjuk meg a sárkány pajzstartót, és az gyakran Szt. Györgyhöz, illetve a magyar Sárkányrendhez kapcsolódó. Darvasi bizonyára a Sárkányrend jelvényére gondolt, mikor a címet körülfogó sárkányokat illetően azt írta: „Nem lehetetlen, hogy itt Zsigmond idejé körüli királyi adománnyal állunk szemben...” A magyar heraldikai gyakorlatban a címerpajzst körülvevő, sokszor saját nyakára tekeredő farkú sárkány fordul elő. Ennek a típusnak az eredete bizonyára valóban a Sárkányrendben kereshető, hiszen annak jelvénye egy sárkány, melynek a nyakára tekeredik farka. Mindazonáltal a Sárkányrendet magánszemélyeknek adományozták és nem közösségeknek.

A sárkány gyakoribb címerkép mint a gyík, de nagyon gyakorinak az sem mondható a magyar városi heraldikában. Különösen a selmecebányai pajzstartók sárkánytípusát és kettős megjelenését tekintve. Vizsgáljuk meg tehát a selmecebányai sárkányok besorolhatóságát. A Physiologus szerint a sárkány „égi kígyó”, azaz szárnya van. Léteznek azonban szárnyatlan sárkányok is. Egy német heraldikus 1778-ban úgy különbözteti meg a szárnyas és szárnyatlan sárkányt, hogy a szárnyast Drache, a szárnyatlant Lindwurm névvel illeti. Habár ma ezek az elnevezések sokszor már keverednek, eredetileg bizonyára a sárkányok két külön típusát jelölték a német nyelvben. A sárkányok lehetnek kétlábúak és négylábúak. A selmecebányai sárkányok mindig négylábúak és szárnyatlanok voltak.

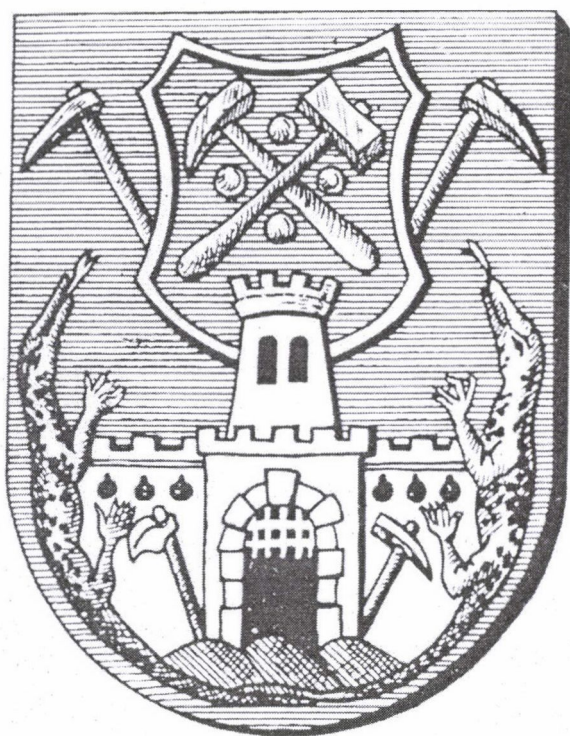
Mint azt említettük, Darvasy Mihály lehetségesnek tartotta, hogy a selmecebányai sárkányok Zsigmond kori adományként kerültek a címerbe, s így a Sárkányrend jelvényével (19. kép) hozhatók kapcsolatba. A rend jel-

17. kép: Tagányi „régí” Selmecebánya-címere

vénye, a nyakára tekeredő farkú sárkány valójában a legyőzött gonoszt jelképezi. Ez a sárkány – mint a Sárkányrend jelvénye – azon családok címerében jelenik meg, melyeknek valamely tagja a rendhez tartozott. A címerképeken a címer körött helyezték el, mintegy pajzstartóul. Előfordul azonban, hogy két sárkány veszi körül a címerpajzst, így az 1507-ből származó Drágffy- és az 1519-ből való Kanizsai-címereslevélben. Minthogy ez a változat jobban hasonlít a selmecebányai telamonokhoz, ezért ezeket vizsgáljuk. Eredetileg a rend jelvényével megegyező formátumú sárkányokat ábrázoltak, a kor előrehaladtával azonban változott megformálásuk. Így először elmaradt a kereszt a szárnyról. A Drágffy-címeren (20. kép) már kereszt nélküli, de még hasonló, levélszerű szárnyú, arany színű, lángot fújó sárkányokat találunk. Ezeknek a sárkányoknak a teste is hasonló még a rend jelvényén levőhöz. Erős, oroszlánszerű test. Igaz viszont, hogy a Sárkányrend jelvényén nem fúj lángot a sárkány. Ez a momentum alkalmasint későbbi fejlemény. A későbbiekben azonban már megnyúlik a test és a nyak, s a szárny is hasonlóbbá válik a sasszárnyakhoz, s jól kivehető annak kettőssége. Ilyenek a Kanizsai-címer sárkányai (21. kép). Színük is „természetesebbé” válik, vagyis zöld lesz. Ezek a sárkányok is lángot fújnak.

A selmecebányai sárkányok azonban alapvetően különböznek ezektől. 1. Mindig szárny nélkül ábrázolták őket. 2. A farkuk sosem tekeredik a nyakukra, illetve a páros sárkányábrázolásokat tekintve, soha nem tekeredik össze a két sárkány nyaka. 3. Horgos végű nyelvük ki van öltve, esetleg keresztveződnek is, de soha nem fújnak lángot. Mindez arra enged következtetni, hogy eszmei

18. kép: Tagányi „új” Selmecbánya-címere

hátterük is teljesen más. A selmecbányai sárkányokkal kapcsolatban nem merült fel sehol, hogy gonoszak lennének, a magyarázat az, hogy a bányákat és a várost őrzik és védik. Darvasy felvetése egyébként is furcsa, hiszen a Sárkány-rend tagságát magánszemélyek számára alapították, nem testületeknek. Nem tudunk róla, hogy bármely testület vagy város címerébe bekerültek volna, így Selmecbánya esetében sem.

A bányászattal kapcsolatos magyarországi monda-kincsünk alapvetően német eredetűnek nevezhető. Ez Selmecbányán, mely a középkortól fogva túlnyomóan német nemzetiségű volt, különösen érvényes. A mai bányászmondák elsősorban a törpe alakjában megjelenő bányászszellemhez kapcsolódnak. Már Ipolyi Arnold kijelentette, hogy a bányatörpe germán eredetű, és magyar változatát nem találta. A magyarországi mondák a német „bergmännlein” többé-kevésbé torzított formáját (bergmandli, bergmanli stb.) használják. Ő a legfontosabb szereplője a bányászmondáknak. Törpe nagyságú, bányász ruhás, csuklyás, farbőrös, nagy szakállú figurának képzelték el, bányászszerszámokkal és méccsessel. Német neve ennek megfelelő, egészen pontosan „bányász emberke” jelentésű. A bányatörpék, bányamanók – nálunk bányarémnek is hívják – a bányászszellemek legnépszerűbb megjelenési formáját jelentették Selmecbányán, de általánosságban Európa-szerte is. Mindezek alapján tehát azt várhatnánk, hogy a kincsörző sárkányok helyett két bányatörpe tartja a pajzsot. Létezik is ilyen változata a selmecbányai címernek, a Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia 1870-es akadémiai centenáriumi emlékérmén (22. kép). Csakhogy ez az ábrázolás és bányatörpék a mára fennmaradt német eredetű mondák világát jellemzik. A régibb eredetű germán mondák azonban egyértelművé teszik, hogy a kincsörző sárkány és kincsörző törpe képes az átváltozásra – azaz a törpéből sárkánnyá változhat –, ahogy ez a Niebelung mondakörben is megtörténik. Ebben Andvari törpe megátkozott kincsét kapja meg Hreidmar varásló. Hreidmar egyik gyereke, Fafnir törpe megöli apját a kincsért. Ezután sárkánnyá változik, és ilyen alakban őrzi azt. Ezt a sárkányt – testvére, Regin felbujtására – a hős Siegfried öli aztán meg. A halálán lévő sárkány közli kilétét Siegfrieddel. Ez a történet nagyon fontos számunkra, mert kiderül belőle, hogy a kincsörző sárkányok és törpék közt nem csupán a kincsörzés motívuma közös, hanem a kincsörző törpe maga is átváltozhat sárkánnyá. Sőt az átváltozás képessége – úgy tűnik – egészen általános tulajdonsága volt a törpéknek. A kincsörző sárkányokkal viszont keveset foglalkozik a bányászat hitvilágának szakirodalma. Az előbbieken ismertetett Fafnir ugyanis eredetileg törpe volt, majd átváltozott sárkánnyá. Mindkét formájában kincsörzéssel foglalkozott. Ebből következik, hogy a szintén kincsörző bányatörpe is átváltozhat sárkánnyá, noha az évszázadokkal későbbi bányászmondákból már hiányzik ez az elem. Így pedig már sokkal jobban illeszkednek az eddig meglehetősen homályos kilétű pajzsstartó sárkányok a selmeci bányászat monda-kincsébe. A bányatörpe ugyanis többnyire jóindulatú, a dolgos bányászt segítő szellemalak, s a selmecbányai sárkányokról sem őrződött meg negatív vonás.

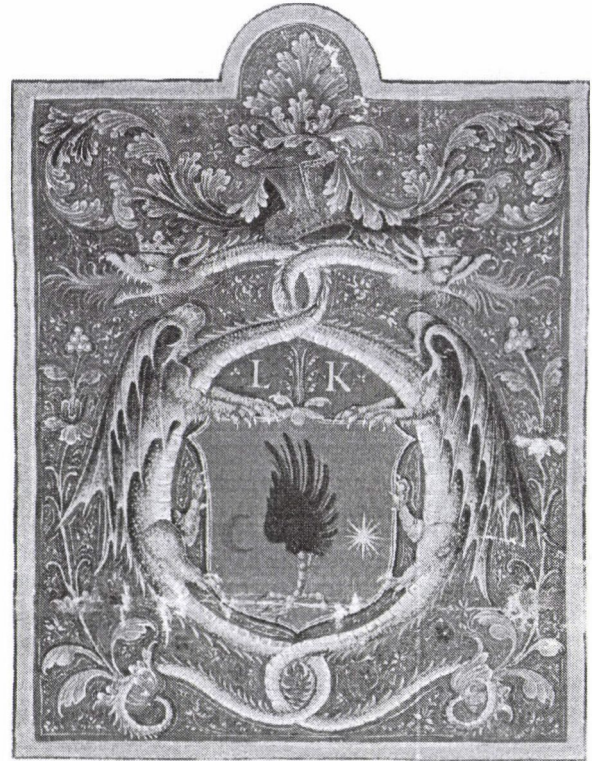
A sárkányok és törpék szerepe közt több kapcsolódási pont is van. „A törpék, a kígyók és sárkányok kincseit őriztek” írta egy bányászati szakírónk a 20. század elején. Ez az odavetett mondat meglepően jól, funkcionális oldalról ragadja meg az egymástól látszólag nagyon is különböző, valójában azonban hasonló szerepet betöltő mitológikus lényeket. A sárkányok földalatti üregekben élnek, s gyakran kincsekre, azaz nemesfémre vigyáznak. A törpék szintén föld alatti üregekben tanyáznak, s gyakran fémművességgel foglalkoznak, ötvös vagy fegyverkovács a mesterségük. Az ismert hősök kardját és a különböző ékszereket is ők állították elő. A bányatörpének, mint bányászszellemnek, pedig kötelessége volt a bánya érckincsét védeni. Egyszersmind a becsületes bányászt is védte, így a bányaváros védőjeként is értelmezhető volt. A föld alatti üregek könnyen azonosíthatók voltak a bányával, s a régmúlt kovácsai és ötvösei pedig, bizony sok esetben maguk állították elő az ércekből a fémeket is. A bányászat és a mitológiai

20. kép: A Drágffy-címer, 1507

ai törpe kapcsolódása tehát nyilvánvaló. A közelmúltig azonos mesterségnek tartott bányászat és kohászat, azaz „montanistikum” titokzatossága is megfelel a törpék karakterének. Ez a szerepkör pedig teljes mértékben megmagyarázhatja a selmecbányai pajzstartók funkcióját.

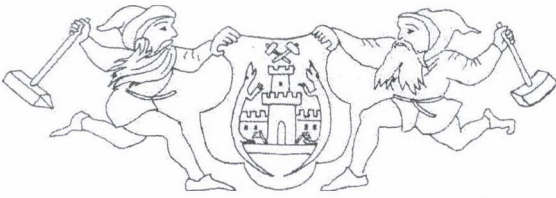
A 17–18. század fordulójától azonban átalakulnak ezek a telamonok egy egész más, bár formára valamilyest hasonló állattá, gyíkká. Ez az ábrázolásokon egészen egyértelmű. Lássuk azonban, miben is különbözik a heraldikai sárkány a gyíktól? A sárkányoknak fülük, hosszú ormányuk, erős fogsoruk van. Testük oroslánszerű, s lábuk is hasonló karmokkal van ellátva. A gyíkok ellenben nagyon hasonlítanak a természetes gyíkhöz. Fülük, ormányuk soha sincs, és testalkatuk is sokkal filigránabb. Sőt a gyíkoknak az a fizikai vonása, hogy lábukon a második ujj hosszabb a többinél, szintén megfigyelhető, pl. az 1788-as pecsét címerképén. Ennek a változásnak a megértéséhez szükséges Selmecbánya eredetmondájának ismerete, mert ezzel szokták a címer bizonyos elemeit is magyarázni. A falat állítólag a város mesésen gazdag ezüstabányáiból felhozott kövekből építették. Ez Faller szerint ezüstérceket jelentett, és ezért ezüstsínű a pajzsban szereplő városfal. Lehetséges azonban, hogy ez a monda valójában csak a nagyarányú bányászkodás hangsúlyozására szolgált a kitermelt meddőközet nagy mennyiségének emlegetésével.

21. kép: A Kanizsai-címer, 1519

„A hagyomány szerint a selmecbányai aranyerek felfedezése úgy történt, hogy egy Sebenitz nevű pásztor, – kiről később a helyet Schemnitz-nek keresztelték – nyáját legeltetve két gyíkot vett észre egy sziklaüregből kimaszni, melyek teste csodálatos fényben csillogott a vastagon rájuk rakódó aranytól. A pásztor azonnal felismerte, hogy a gyíkokon ragyogó aranypor a szikla nemes érceiből származik, ásní kezdett e helyen, s rövidesen gazdag aranyerekre bukkant, miről jelentést tett a magistrátusnak s a bányászat e helyen azonnal megindult.” Ezt a mondát először Bél Mátyás jegyezte fel, s egyszersmind leírta Selmecbánya címerét is. A mondát tehát csak a 18. század óta ismerjük, és először Bél Mátyás közli azt. Ezért az ő változatát is ismertetjük:

„Egy juhász, aki kóborló nyájával a városnak ezen a területén keresett legelőket, két sütkérező és játékos kedvű gyíkra bukkant, amidőn a pásztos völgyet járta. E kis állatkák a juhász lépteinek zajára szétszaladtak, ő pedig a helyüket figyelmesebben megvizsgálta és váratlanul ezüst-ágacsákat talált, amelyek az ott nőtt növények hajtásait utánozták. Elcsodálkozott a szokatlan leleten, amelyről azt gondolta, hogy a gyíkok hagyták ott, s a helyet átkutatva felfedezte a földalatti kincs jeleit. Megörülvén tehát ennek, visszatért a juhakolhoz és a juhokhoz, a dolgot pedig jelentette a bányászoknak, és szívesen elmondta nekik a hely fekvését is. A bányászok

22. kép: Bányatörpék által tartott Selmecebánya-címcr, 1870

megköszönték a juhász fáradozását, s mert elhitték neki, hogy ezüsttel tömött teléreket fedezhetnek fel a mélyben, aknát mélyítették azon a helyen és addig ástak mindenfelé, amíg végre rábukkantak az igen gazdag jövedelmű ezüsttelérekre. S mivel megtalálták ott az ezüstöt, a gyíkokat, mint ama hatalmas kincsek megmutatóit, pajzstartó állatok gyanánt felvették bányászkalapácsokat ábrázoló címerekbe, az új – vagy ama régi, Bányának nevezett – településnek pedig a Sebenic nevet adták. – Ezt a történetet mindenki ismeri és meséli, aki kedveli a dolgok csodálatos és mesés eredetében.”

A monda előbb ismertett változata – bár manapság jobban ismert – de romlott későbbi változat. Ez eleve csak tévedésen alapulhat, hiszen Selmecebányán kifejezetten aranyat soha nem bányásztak, terméсарany elő sem fordult. Csak a kiolvasztott ezüstben volt valamilyen beleötvöződött arany, aminek aránya 5–15 százalékig terjedt. Ezt tehát nyugodtan késői népies elemnek minősíthetjük. Bél ellenben az ezüstágacskával valójában a termésezüstre utal, hiszen annak megjelenése gyakran ilyen ágacska formájú szokott lenni.

A bányászat és a gyíkok kapcsolata páratlan germán alapú bányászmondáink világában. A német bányászmondák gyűjtője, Heilfurth sem közöl ilyent. Tágabb körű vizsgálódásunk során az Ural hegység bányászatanak régi mondái között akadunk rá végül is a gyíkra. Az orosz Bazsov mesekönyveiben ismertette ezeket, és mindig helyi eredetüket hangsúlyozta. Bazsov német ismertetője szintén kiemeli a helyi eredetet. Milyen eredetre gondolhatunk? Bár az Ural vidékét eredetileg finnugor és török népek lakták, a 20. század elejét tekintve már nagyrészt éppen a bányászatnak és iparosodásnak köszönhetően szláv, azaz orosz többségűvé vált. Az urali bányaterület orosz mesegyűjtője, Pavel Bazsov, aki maga is erről a területről származott, mindig a helyi eredetet hangsúlyozta a „Rézhegyek királynője”, „Polos a nagy féreg” és „A kövirág” című mesegyűjteményeiben. Bár bizonyára Bazsov írói vénája is megjelenik ezekben a mesékben, alapvetően népmesei hagyománynak tekinthetjük. Ezekben a történetekben gyíkok és kígyók fordulnak elő bányászlelként. A legmagasabb rangú, a „Rézhegyek királynője” azonban mindig gyík formájú, esetenként feje leányfej. Bazsov „helyi” hiedelmekről ír. Ezt egyik elemzője, a keletnémet Manfred Blechschmidt

is így látja. Mit jelent azonban vajon a helyi? A helyi, ebben a korban már egyértelműen szlávot jelent az urali bányászat tekintetében. A gyík tehát szláv és nem germán fejlemény, ezért nem található meg sehol máshol az alapvetően német bányászmondák közt. Ahogy a szláv eredet a Bél által közölt monda esetében is feltételezhető. Bizonyára egy helyi szlovák mondát dolgozott fel annak idején. Tudvalevő, hogy Bél rokonszenve tagadhatatlanul a szlovákok felé fordult a helyi német lakossággal szemben.

„(Bél vélekedése az előző részletben leírtakról) Ha van valami igazság ebben az elbeszélésben, akkor azt kell hinnünk, hogy ez a juhász szláv volt, s mint ennek a népnek az esetében lenni szokott, együgyű és őszinte ember, aki nem törődve saját érdekeivel, felfedte a szászok, e harácsoló népség előtt a jelet, amelyet a gyíkok mutattak neki, s érte semmiféle jutalmat nem kapván – hacsak nem ezzel az anekdotával jutalmazták meg a szerencsétlent –, mintegy „neki semmi”, vagyis „sebe nic” haszna sem származott ebből a véletlen és szerencsés esetből: nem kételkednek abban a polgárok, sőt a környékbeli lakosok sem, hogy innen ragadt rá arra a helyre a Sebenic név, oly módon, hogy az ott létrejött várost is ezzel a névvel jelölték.”

Úgy véljük Bél Mátyás nagy hatású munkájának közvetlenül is lehetett hatása arra, hogy az 1788-ban elkészített typariumon már egyértelműen a gyíkok jelentek meg. Nyilvánvaló azonban, hogy fontosabbak ennél is a tényleges demográfiai változások, melyek a 18. században ténylegesen végbementek Selmecebánya környékén. A török kiűzése után a Felvidék lakosságának egy része – elsősorban a magyar nemzetiségiek közül – át-, illetve visszatelepült az Alföldre. A Selmecebányán és környéken lakó német lakosság száma – részben újabb betelepülő hullámok révén – nőtt, számaránya azonban mégis folyamatosan csökkent. Eközben a környékbeli szláv lakosság gyorsabban szaporodott, és a bányászat 18. századi virágzásának munkaerőhiánya révén egyre nagyobb számban dolgoztak a bányászati-kohászati üzemekben. Maga Bél ezzel kapcsolatban a következőket jegyzi meg: a 17. században Tollius Jakab 2145 bányamunkást vett számba, a 18. század 30-as éveiben pedig Bél 6000 bányamunkásról tud. „Ezek többnyire valamennyien itteni lakosok, a németek többen, a szlávok kevesebben vannak közöttük.” Hozzá tehetjük még, hogy a szláv lakosság számaránya a 18. század második felében tovább nőtt. Ezzel a folyamattal párhuzamosan megjelent Bél Mátyás már említett nagyhatású munkája, melyet az értelmiség nagy számban olvasott és ismert. Valószínű, hogy a hivatalos körökre és Selmecebánya bányaváros vezetőire ez utóbbi hatott inkább, és közvetlenül ez eredményezte azt, hogy a városi typariumon a régi – ekkorra már erősen elhalványodó – germán mondabeli

elemekre alapozódó sárkány pajzstartók is kicserélődtek a szláv mondabeli gyíkokra. Az 1788-as, Bélabányával közös címert mutató pecsétnyomó volt az, mely a fel-fogásbeli változást hivatalossá is tette. Ez a változás a későbbiekben állandósult, és a továbbiakban hivatalosan

már mindvégig a gyíkok szerepeltek Selmezbánya címe-rében. A sárkányok azonban még sokáig kísértettek, és egyes címerábrázolásokban még a 19. század első felé-ben is megjelentek.

Szemán Attila

JEGYZETEK

¹ MOL DI 923. Ø45 mm Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp., 1942. 8. kép alapján.

² Nyáry Albert, br.: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886. 79. átm.:

³ Szemán Attila: A legrégibb selmezbányai pecsét bányász-sz-csorszám-ábrázolásairól 595–597. A miskolci Herman Ottó Múzeum 33–34 (1995–1996) 585–598.

⁴ Az 1490-ből fennmaradt pecsét fényképe (MOL V 9 - XV. 15. t.) alapján készítettem ezt a rajzot.

⁵ Az 1494-es gótikus nagypecsét Varjú Elemér gyűjteményében levő gipsz másolata (MOL V.2 – 235. sz.) Selmezbánya 1510 Ø48 mm. körirat szalagokon SIGILLVM CIVITATIS SCHEBNICI/EN/SIS MAIVS 1494. A felvételt Cikkelyné Nagy Erika készítette.

⁶ Nyáry, 1886. 93.

⁷ Varjú Elemér gyűjteményében levő gipsz másolata (MOL V 2 – 236. sz.) Selmezbánya 1510 Ø25 mm.

⁸ MOL E 213 – 3. d. Városi iratok Bars vm. 1552. A fénykép Cikkelyné Nagy Erika felvétele.

⁹ MNM 61.53.C. Dabasi András felvétele.

¹⁰ Vízkelety 204.

¹¹ MNM 1. 1879. 1.

¹² MNM 61. 49.1.C.

¹³ MNM 55. 292. C és 55. 293. C.

¹⁴ Neue Bergordnung... Wien, 1703. 1.

¹⁵ MNM 59. 595. Ø50 mm.

¹⁶ Szlovák Bányászati Múzeum (Slovenské Bánské Múzeum) ltsz.: UH – 2324.

¹⁷ Szlovák Bányászati Múzeum (Slovenské Bánské Múzeum) ltsz.: UH – 186.

¹⁸ Tagányi Károly: Magyarország címertára. Bp., 1880.

¹⁹ Szemán Attila: Selmezbánya címerének fejlődése. Levéltári Szemle 47(1997) 4. sz. 22.

²⁰ Hont vármegye. Magyarország városai és vármegyéi. Sorozat szerk. Borovszky Samu. Bp., é. n. 86.

²¹ Fejes Béla: Selmezbánya története 8. in: Selmezbányaiak emlékkönyve. Bp., 1936. 8–47.

²² Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp., 1942. 17. 74. jegyz. 8. kép.

²³ Reinhard, Johann Paul: Wappenkunst 1778. idézi Schröder, Michael: Kleine Wappenkunst, Frankfurt am Main, 1990. 105.

²⁴ Darvasy Mihály: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Bp., 1942. 17. 74. jegyz.

²⁵ Lovagkor és reneszánsz. Magyar Kódex 2 Magyarország művelődéstörténete 1301–1526. Főszerk.: Szentpéteri József. Bp., 1999. 39.

²⁶ Nyulásziné Straub Éva: Ötszáz év címerei. Szekszárd, 1999. XXXIV. tábla 60.

²⁷ Nyulásziné Straub Éva, 1999. XLVI. tábla 72.

²⁸ Heilfurth, Gerhard: Bergbau und Bergmann in der deutsch-pachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas. Band I. Quelle Marburg, 1967.

²⁹ Az érem alkotója C. Radnitzky.

³⁰ Germán, kelta regék és mondák. Szerk.: Trencsényi-Waldapfel Imre, feldolgozta és az előszót írta: Dömötör Tekla. Bp., 1965. 71–75.

³¹ Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája. Bp., 1907. Szerk.: Eisele Gusztáv. 87.

³² Faller Jenő: Bányászati vonatkozású magyar városi címerek. Bányászati és Kohászati Lapok 75(1942) 486.

³³ Mathiac Belii (Bél Mátyás): Notitia Hungariae Novae tomus tertius. Vienna 1737. Hont vármegye, Selmezbánya 567. (557–676.)

³⁴ Magyarul: Bél Mátyás: Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok alatt. Selmezbánya. Ford. Tóth Péter. Központi Bányászati Múzeum 4. Sopron, 2006. 23–25.

³⁵ Heilfurth, Gerhard, 1967.

³⁶ Bazsov, Pável Petrovics (1879–1950). orosz író, mesegyűjtő. Urali bányászsaládból származott, Jekatycrinburgban született. Uralszkije bili (Urali történetek), 1924 és (Malachit dobozocska), 1936 c. művei Koltai S. fordításában Kővirág és más mesék, Bp., 1949. Ebben benne van a Rézhegyek királynője is. Bashow: Die Herrin des Kupferberges. Berlin, 1961. Die Silberne Rose Manfred Blechschmidt Rudolstadt. Újabbán magyarul Ács Balla László: Bányamanók. Miskolc, 1993 c. kötetében jelentek meg Bazsov-mesék fordításai.

³⁷ Bél Mátyás, 2006. 151–152.

HÍREK

Körmendi Tamást, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság választmányi tagját a Nemzetközi Heraldikai Akadémia (Académie Internationale d'Héraldique – Genf) 2006. augusztus 22-én tartott, St. Andrews-i közgyűlésén Michel Popoff főtitkár, a Sorbonne nyugalmazott tanára és Georg Scheibelreiter rendes tag, a Bécsi Egyetem professzora ajánlására levelező tagjává választotta. Székfoglaló előadását Mythes, totems et leurs représentation dans l'héraldique des familles nobles en Hongrie au Moyen Age (Mítoszok, totemek és megjelenítésük a nemesi családok heraldikájában Magyarországon a középkorban) címmel tartotta.

Dr. Pandula Attila (különböző helyszíneken) a következő előadásokat tartotta.

1. A magyar genealógiáról, annak forrásairól. Kanizsa (Kaniža), Vajdaság, Szerbia. 2008. január 19.
2. Részletek a Máltai Lovagrend történetéből, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra (1945-ig). Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia. 2008. január 26.
3. Kitüntetett cigányok, kitüntetések cigányoknak. „Új hang” (romológiai tudományos konferencia). 2008. február 8.
4. Magyar Vitézségi Érmek 1939–1945. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület (történelemtudományi) előadássorozata keretében. 2008. február 21.
5. A magyar királyi Szent István Rend története. A Szent István Tudományos Akadémia rendes tagszékfoglaló előadás. 2008. február 22.
6. A tarsoly. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum. 2008. március 6.

7. A magyar államcímertörténete. Kitekintés a társországi címerekre.

TIT, Kossuth Klub. 2008. március 12.

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI TÁRSASÁG ÜLÉSEI A 2008. ÉV ELSŐ FELÉBEN
(A rendezvények az ELTE Egyetemi Könyvtár „Tanácskozó termében” kerültek megrendezésre)

1. 2008. január 31.

DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

„A genealógiai élet alakulása Magyarországon 1920-tól napjainkig.”

elnökölt: Dr. PANDULA ATTILA

2. 2008. február 28.

DR. SPILLENBERG-DIÓSZEGI GYÖRGY

„A görög eredetű nemes Charis/Szeviczky család főbb tagjainak tevékenysége a 17–19. században.”

elnökölt: Dr. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

3. 2008. március 27.

SZÁLKAI TAMÁS (Debrecen)

„A Hajdú – Bihar Megyei Levéltár címeres levelei.”

elnökölt: NYULÁSZINÉ Dr. STRAUB ÉVA

4. 2008. április 24.

HALÁSZ ÉVA

„Magyar vonatkozású pecsétek zágrábi levéltárakban.”

elnökölt: DR. BERTÉNYI IVÁN

5. 2008. május 29.

DR. ÚJVÁRI ZSUZSANNA

„Kassai családok a 16–17. századokban.”

elnökölt: DR. KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN

6. 2008. június 26.

BAGDI MÁRTON

„Személyek csoportosításának kritériumai. Az élet egyenese. Az egyesített anyakönyvek elkészítésének kritériumai és menete.”

elnökölt: DR. KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN

* * *

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI TÁRSASÁG ÜLÉSEI A 2008. ÉV MÁSODIK FELÉBEN

(A rendezvények az ELTE Egyetemi Könyvtár „Tanácskozó termében” kerültek megrendezésre csütörtöki napokon 17 órakor)

1. 2008. szeptember 25.

SZLUHA MÁRTON

„Vas vármegye nemessége.”

elnökölt: DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

2. 2008. október 30.

DR. VÁRLAKI PÉTER

„A magyar koronázási palást és a velencei Pala d’Oro összefüggései.”

elnökölt: DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

3. 2008. november 27.

DR. HARMATH ARISZTID SÁNDOR

„Alba ecclesia – az első magyar Mária templom rejtélyes története.”

elnökölt: DR. BERTÉNYI IVÁN

* * *

A Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság Dr. Fejérpataky László Iváncsa község temetőjében nyugvó hamvait őrző sírhelyét a Nemzeti Sírkert részének nyilvánította. A jeles tudós születésének 150., halálának 85. évfordulója alkalmából Iváncsa község Képviselőtestülete a sírhelyet teljesen felújította, és döntött a síremlék felavatásáról. Spányi Antal székesfehérvári megyés püspök szentelte fel a megújult sírhelyet és síremléket 2008. augusztus 29-én. A helyszín a jövőben emlékhely.

* * *

A Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum „Borlovagok. Borrendi ruhák a Közép-dunántúli Régióban” címen rendezett kiállítást Balatonfüreden, a Kisfaludy Galériában 2008. szeptember 20.–október 30. között. A

kiállítást, amelyet Tóth G. Péter rendezett, Dr. Fejdi Zoltán, a Néprajzi Múzeum főigazgatója nyitotta meg.

* * *

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete adott keretet két szakmai kiállításnak. 2008. október 16-án Dr. Pandula Attila főtitkár és Szálkai Tamás PhD. hallgató, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság tagja közösen nyitották meg (a Báthory konferencia keretében). A kiállítások címe: „Gabriel princeps. Kiállítás Báthory Gábor fejedelemsége kezdetének 400. évfordulója alkalmából”, illetve „125 éves a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1883–2008.”

* * *

A Magyar Tudományos Akadémia Kistermében emlékülést tartottak 2008. december 12-én a Sárkányos Lovagrend megalapításának 600. évfordulóján. Bevezetőt és zárszót Klebelsberg Éva mondott, előadást Szacsy Mihály tartott. Dr. Vállaljai Csocsán Jenő és Dr. Pandula Attila korreferátumokat tartottak.

Az emlékülést a Klebelsberg Kuno Alapítvány, a „Műegyetem” Természet- és Sporttudományi (Közhasznú) Egyesület és a Sárkányos Lovagrend szervezte.

* * *

Dr. Pandula Attila az Österreichische Gesellschaft für Ordenskunde 9. Nemzetközi falerisztikai tudományos konferenciáján (2008. május 3-án) Deutschlandsbergben (Stájerország) a Burgmuseum Archeo Norico-ban tartott előadást. (Verleihungen der am 18. August 1898. Gestifteten Ehrenmedaille für vierzig Jahre treue Dienste in Ungarn von 1918. bis 1945.)

* * *

Dr. Pandula Attila a BDOS. Deutsche Gesellschaft für Ordenskunde. e. V. 13. Nemzetközi falerisztikai tudományos konferenciáján (2008. május 31-én) Bayreuthban, a Bayreuthi Egyetemen tartott előadást. (Verleihungen des Eisernen Kreuzes I. und II. Klasse 1939–1945. An Staatsbürger Ungarns.)

* * *

Dr. Pandula Attila a Szent György Lovagrend Nyári Egyetemén (2008. június 30-án) Esztergomban tartott előadást. (Az aranysarkantyús vitézek.)

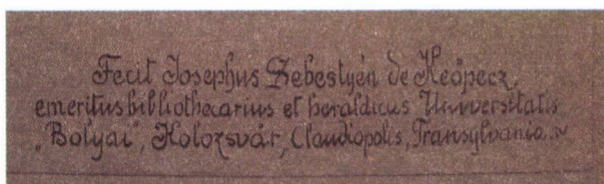
EGY SZÉP ŐSFA KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEFTŐL

A bemutatott akvarell festményt egy 57×38 cm-es rajzlapra festette 1949. április 21-én Keöpeczi Sebestyén József heraldikus, a kolozsvári Bolyai Egyetem könyvtárosa.¹ A művészi gonddal kivitelezett munka nemcsak családtörténeti és címertani, hanem művészeti értékkel is bír.

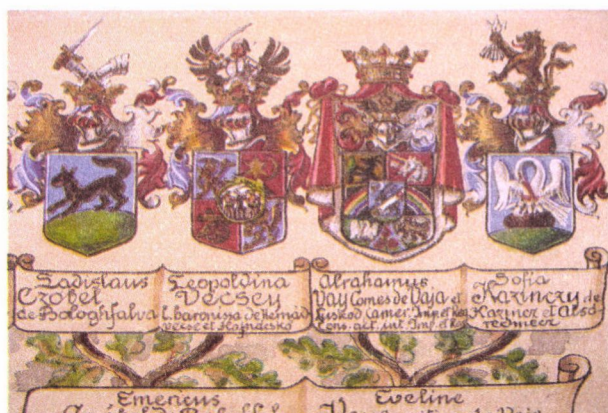
A mester ezt az ősfát egy erdélyi földbirtokos, kövesdi báró Huszár József számára készítette. Huszár József

1913. március 9-én született Bécsújhelyen, Ausztriában,² és 1958. szeptember 1-jén végezték ki a szekuritáté temesvári börtönében.³ A korábban a Maros-Torda megyei Abafáján birtokos báró Huszár Józsefet, mint a Szoboszlai-féle államellenes összeesküvés fő szervezőjét ítélte golyó általi halálra a kolozsvári katonai törvényszék.⁴

Kolthay István

Az ősfá részletei

¹ A festmény Kolthay István tulajdonában van.

² Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–IV. Bp., 1990–1999. I. 389.

³ 1956 erdélyi mártírjai I. A Szoboszlai-csoport. Marosvásárhely, 2007. 622.

⁴ Uo.

Ut familia in arbore presenti familiarum nominatis sint nobiles, regis magnates, et ut data et arma adiecta originalibus correspondeant, pro iuramento sub fide nobili, per manuscriptionem nostram propriam et sigillo nostro consueto attestamur et supradictis hinc fidem facimus. Datum Budaovar, die 21. mensis Aprilis A.D. 1949.

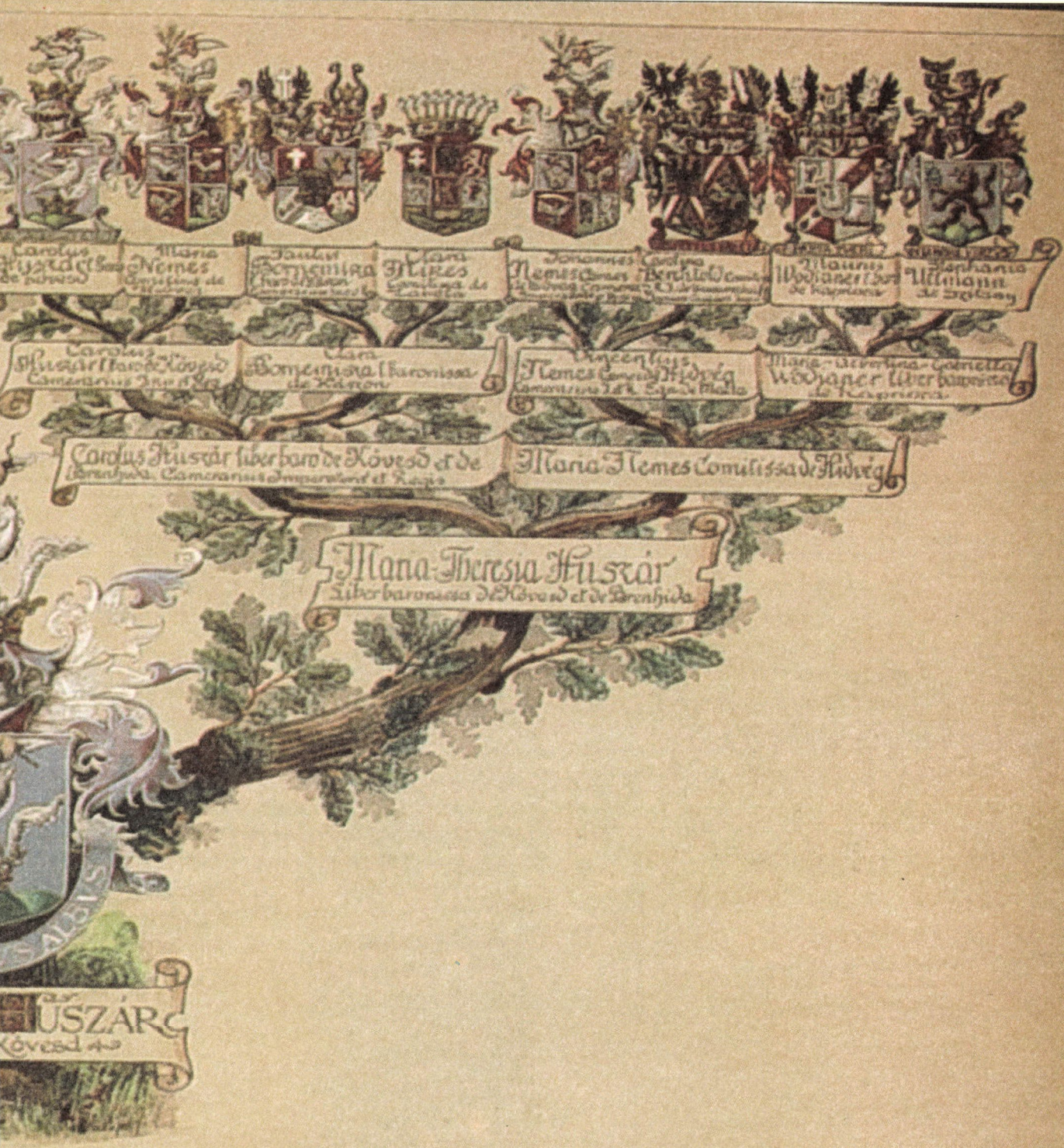
Caroline Hussar de Kovsed
Caroline Hussar de Kovsed
Caroline Hussar de Kovsed

Caroline Hussar de Kovsed
Caroline Hussar de Kovsed

Ludislaus Hussar liber baro
Ludislaus Hussar liber baro

Caroline Hussar de Kovsed
Caroline Hussar de Kovsed

USZAR
Kovesd 40

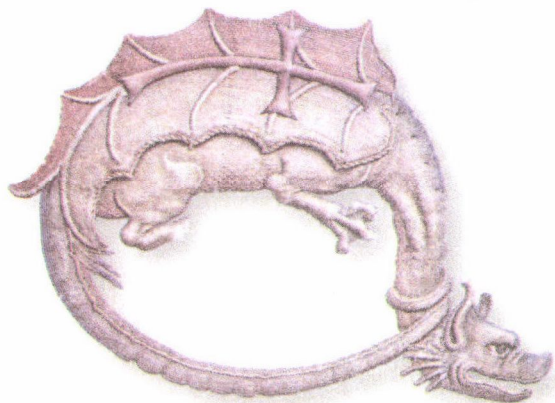
Színes képek a *Selmecbánya címerének pajzsrtartói* című cikkhez

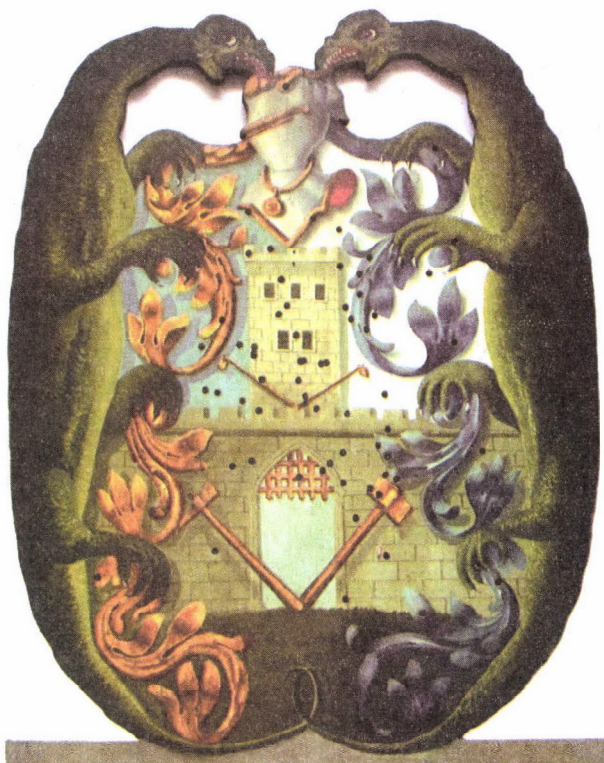
3. kép: Az 1494-es gótikus nagypecsét fényképe

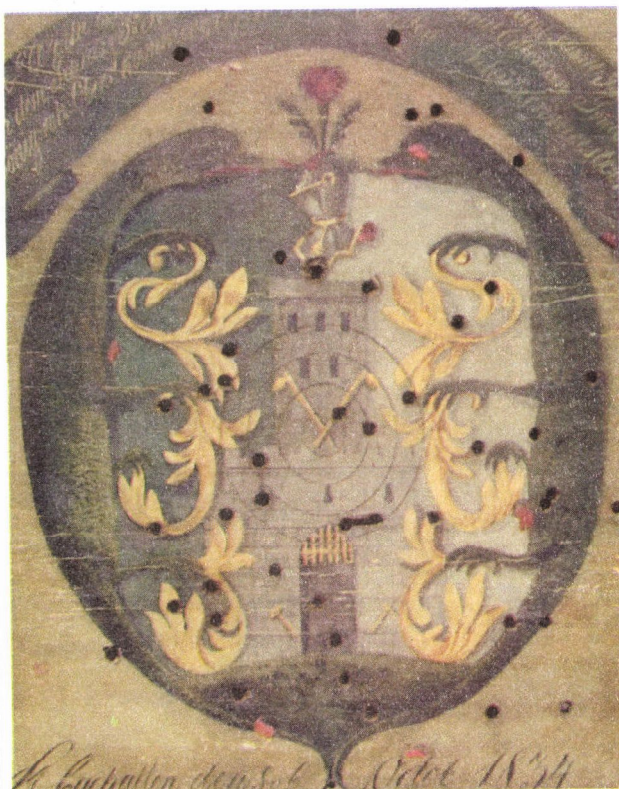
5. kép: Az 1552-es iratról származó pecsét

19. kép: A Sárkány-rend jelvénye

15. kép: Selmecbányai lőtábla (nagyobb) 1834

16. kép: Selmecbányai lőtábla (kisebb) 1834

HELYESBÍTÉSEK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK VAJAY SZABOLCS „A CSÖMÖRI ZAY CSALÁDRÓL” CÍMŰ KÖZLEMÉNYEIHEZ

A Turul 1998/3–4., 2005/1–2. és 2005/3–4. számaiban Vajay Szabolcs három nagyobb közleményt jelentetett meg a csömöri Zay családról.¹ Az elsőben eredetük kérdéseivel foglalkozik, folyamatos genealógiájuk kevéssé ismert előidejét vizsgálja az elmúlt évtizedek kutatási eredményeinek tükrében, a második és harmadik közleményben pedig három évszázad (1560–1830) bárói nemzedékeinek a szakirodalmon alapuló széles körű leszármazási-életrajzi áttekintését adja, a családtörténet tágabb társadalmi-politikai összefüggéseit és kapcsolatrendszerét is korszakonként fel-felvillantva.

Az alábbiakban a szerző második és harmadik közleményének leszármazási és szűkebb családtörténeti vonatkozásaiban kívánunk olyan kiegészítő, esetenként helyesbítő adalékokkal szolgálni, amelyekre egyfelől a Zayak levéltárában folytatott család- és kultúrtörténeti kutatásaink (F. V.), másfelől kuruc kori hadtörténeti vizsgálódásaink (M. K.) során tettünk szert.

*

A Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött Zay-levéltár általam felkutatott anyagai a 16. századi (már északmagyarországi és bárói) nemzedékről, valamint néhány 17–18. századi, főként főágú leszármazottról nyújtanak új tudnivalókat. Ismertetésüket időrendben s az áttekinthetőség okából az említett közlemények szerzőjének vonatkozó adataival együtt veszem sorra. Egy-két kivételtől eltekintve tulajdonképpen a szakirodalomra visszavezethető hiányosságokról, tévedésekről és pontatlanságokról lesz szó.

A család 16. századi újjáalapítójának a mohácsi csatában részt vett, majd Valkó megyei lakóhelyét – minden vagyonából kifosztottan – elhagyni kényszerült, életét és nemzetségét az I. Ferdinándtól hadi szolgálataiért kapott Trencsén megyei Ugrócon megújító, 1560-ban bárói rangra emelkedett Zay Ferenc tekinthető. Az ő két házasságából származó utódai, hat fiú és három lány alkotja az első észak-magyarországi Zay nemzedéket: Péter, János, László, Lőrinc, András, Miklós, Anna, Magdolna, Bora.

A szerző második közleményében az ötükről: Péterről, Jánosról, Lőrincről, Andrásról és Boráról írottakhoz fűzők közvetlen levéltári forrásból: missiliseikből és családi irataikból vett hézagpótló, ill. helyreigazító jegyzeteket.

Péterrel (III. Péter) kapcsolatosan a szerző, nyilvánvalóan a genealógiai irodalomra támaszkodva megállapítja, hogy Poltári Soós Kalárával kötött házassága gyermektelen maradt.

Ezzel szemben Zay Péter levéltári hagyatékában tájékozódva találkozunk fiú utódjkkal. Sógorához, Poltári Soós Jánoshoz 1588-ban írt levélfogalmazványában Zay Péternek ilyen híradása olvasható: „Mlgos Istennek hála mind az én szerelmes Atthiamfiával és kisfiammal egyetemben egészségesek vagyunk.”² Nem tudni, meddig élt a házaspár néven nem nevezett fia, ha azonban tekintetbe vesszük, hogy szülei 1574-ben házasodtak össze, a fiúgyermek lehetett akár 12–13 éves is, amikor apja mint egészségest említi őt. (Feltehető azonban, hogy a Zay–Soós házaspárnak több gyermeke is volt. Bizonyos 16. századi Zay-anyagok közzététele ügyében az 1830-ban és 1850-ben gróf Zay Károllyal levelező Döbrentei Gábor utal annak egy, „Zay Ferenc után Péterrel eredett maradékai”-ra vonatkozó feljegyzésére.³

Vajay Szabolcs egyik további, Zay Péterről szóló közlése így hangzik: „1570 októberében ő jegyzé le mint elsőszülött atyjának halálos ágyán tett végakarátát.”⁴ Ez a közlés nem a szakirodalomra megy vissza, hanem a szerző tévedésén alapszik. Abban az irodalmi forrásban, amelyre a szerző hivatkozik, ugyan valóban ott található Zay Péter apja halálos ágyánál tett följegyzései, ezek azonban nem apja végakarátát, hanem rosszulleteit rögzítik, az 1570. október 3-án beállt elsőtől kezdve egészen az október 10-én, éjfél után három órakor bekövetkezett utolsó, huszonkettedik rosszulletéig és kimúlásáig. Zay Ferencnek azt a figyelemre méltó önreflexióját, amelyet a közléséhez fűzött jegyzetében a szerző a végakarataként említ,⁵ fia följegyzései nem tartalmazzák. Azt Zay Ferenc maga vetette papírra, mégpedig a második feleségével,

Mindszenty Katával kötött házassági szerződésében. Idézem: „...az én jószágom és marhám nem östől, sem atyámtul, sem anyámtul nem maradt, mert azt mind török bírja, hanem en-szolgálatommal letem...”⁶ (A tévedés vagy félreértés létrejöttében tán szerepe lehetett annak is, hogy az idős, másodszor házassuló Zay reflexiójának szinte minden szava egyfajta életsommázat benyomását kelti.)

Zay Péterre egyébként atyja halála után valóban rászállt a család együvértartásának és érdekképviseletének tiszte. Ettől az időtől fogva testvéreinek életét, de még mostohaanyjukét is az ő levelezéséből követhetjük nyomon. Így három öccse: János, Lőrinc és András török fogságának történetét is.

János rabságának nincs nyoma az irodalomban, a szerző sem említi. Mi azonban a tőlük akkor már távol élő mostohaanyjuknak egy Zay Péterhez 1589 júniusában írt válaszleveléből következtethetünk arra, hogy János török fogságba esett.⁷ Nem tudni, mikor szabadult, de úgy tűnik, nem raboskodott sokáig: 1591-ben saját birtokán, Naszticon halt meg. Erről egy, a hagyatékában maradt kondoleáló levél tanúskodik.⁸ Ez utóbbi lelet a szerző vonatkozó nemzedéktábláján feltüntetett elhalálozási adat pontosítását teszi lehetővé.

A két fiatalabb fivér, Lőrinc és András török rabságának a szakirodalomból ismert tényét⁹ viszont Vajay is megemlíti. A Zay Ferenc Bánffy Borbálával kötött első házasságából való öt fiúutód legifjabbjai ők, de – amint ez levelezésükből egyértelműen kiderül¹⁰ – fordított sorrendben, mint amilyenben a szerző mutatja be őket: Lőrinc az idősebb, András a fiatalabb.

Mielőtt ismertetnénk a kettejükre vonatkozó levéltári források tartalmát, lássuk a Vajay által róluk írottakat. András illetően a szerző felsorolja a genealógiai irodalomból¹¹ ismerteket: András házastársát, utódait; Thallóczyra, Zay Ferenc életrajzírójára hivatkozva közli, hogy András 1591-től török rab, és hozzáfűzi: arról, hogy kiszabadult-e, vagy rabságban pusztult el, nem maradt tudósítás.

Lőrincről szóló adatai is azonosak a szakirodalomival: 1590-ben Esztergom táján török fogságba került, utóbb nagy sarcon kiváltották; Jakusith Sárával kötött házassága gyermektelen maradt. Van azonban a szerzőnek egy nem tudhatni, honnan vett, forráshivatkozás nélküli megjegyzése is, mely szerint 1598-ban Lőrinc „itthoni háláról tudósítanak”.

És most nézzünk bele a Zay testvérek levéltári hagyatékába. Mint nővérük, Zay Magdolna egyik leveléből kiviláglik, András Egernél fogták el, ahova az után ment, hogy Lőrinc Esztergomnál a törökök rabja lett.¹² De közvetlen híradás is maradt fenn elfogásáról. „Az Zay András Uram 20 Julii esett rabbá – írja Zay Péternek 1592. július 22-én Body Menyhért Egerből –, az ló esett

el vele... Most jöve egy ember Zolnokból, aki látta, hogy Zay András elevenen fogták el, csak innét Egeről [értsd: Egerből] veszett lovag és gyalog 300...”¹³ Arról pedig, hogy Lőrinc már 1589 végén a törökök rabja Érsekújvárra, egy fogolytársa, Bársony György Zay Péternek 1589 novemberében írt levele tanúskodik: Bársony utal Zay Lőrinc bátyjához küldött korábbi soraira, és sürgeti Zay Pétert, hogy segítsen rajtuk, mert a törökök úgymond a megcsönkítésükkel fenyegetőznek.¹⁴

Péter a történetkor ágyban fekvő beteg, de hűgával, Magdolnával együtt tájékozódik öccseik kiváltásának lehetőségei felől.

András 1592 őszén sarcon kiszabadul a rabságból, s Magdolna örvend, hogy most már ő is „munkás lehet” Lőrincért.¹⁵

Lőrincnek azonban – akit időközben fogvatartói elszállítottak a budai Csonkatoronyba – nem sikerül szabadulnia. Magdolna értesülései szerint a basák megneszelték, hogy főúri család tagjáról van szó.¹⁶ Egyre emelheték tehát sarcát. András 1595 áprilisában az udvarba készül írni Lőrinc kiszabadítása ügyében, „mivelhogy az bégeket beereszti az fejedelem, és hogy azok száz magyar rabot akarnának szabadítani”.¹⁷

1597 januárjában Zay Lőrinc maga is próbál sarcra szert tenni: arra kéri fivéreit, zálogosítsák el részjószágait. De 1597 áprilisában már igen megkeseredett, s így fakad ki Péternek és Andrásnak írt levelében: „Jobb lett volna, ha Kteknek disznópásztora lettem volna, hogy sem Atyátok fia, soha úgy rab nem járt, hogy mind pénze, mind feje ide veszett.”¹⁸

Zay Lőrinc csak rabsága kilencedik évében, 1598-ban szabadul. Ezt az évet mondja a szerző, tévesen, Zay Lőrinc otthoni elhalálozása évének. A valóságban Zay Lőrinc a szabadulása után megnősül, Jakusith Sárát véve feleségül, s házasságából majd egy János nevű utód születik, aki azonban nőtlen marad, általa tehát Zay Lőrinc ága tovább nem folytatódik.

Mindezekről egy hivatalos tanúvallomásból értesülhetünk, amelyet mintegy fél évszázaddal később, 1648. május 1-jén valami örökösödési egyenetlenkedés folyamánként vettek fel. A vallomástevők szerint Zay Lőrinc a felesége után lett úrrá, miként úgymond János fia szokta volt mondani, mert amikor nősült, igen szegény legény volt, saját jószágait ugyanis mind elzálogosította, hogy a töröknek sarcot tudjon adni szabadulásáért, s csak a felesége móríngjából volt képes jószágait és jobbágyait a zálogból kiváltani.¹⁹ Váltásdíja előteremtésének vagy tán kiegészítésének van egy szakirodalmi adata is, eszerint Nyitra megye 1598. június 20-i ülésén Zay Lőrinc kiváltása érdekében minden nemesre egy forintot vetettek ki.²⁰

Az első észak-magyarországi Zay nemzedék tagjai közül utolsóként Boráról kell még szólnunk. Vele kap-

csolatosan a szerző közleményében leszögezi, hogy kaszavári Petrőczy Miklóssal kötött házasságából hat fia született, de egyikük sem lett családfenntartó. A szerző öt utóddal többről tud, mint Nagy Iván régi Petrőczy-genealógiája,²¹ de a családfenntartás hiányára vonatkozóan erre a genealógiára hagyatkozik.

A Zay-levéltárban végzett kutatásaim annak felismerésére juttattak, hogy ez a régi Nagy Iván-féle Petrőczy-családfa elejétől végéig lényeges változtatásokra, korrekciókra szorul. Felismeréseim közül itt most csupán a Zay-összefüggés kontinuáló tényét tartom szükségesnek kiemelni: azt ti., hogy a valóságban Zay Bora és Petrőczy Miklós egyik fia, II. Miklós családfenntartó lett, s a későbbi Petrőczy nemzedékek az ő leszármazottai. Zay Bora tehát ősanja a Petrőczyeknek (s az őket leányágon követő Calischoknak is). E ténnyel magáról Nagy Iván is tudott,²² az általa közölt genealógiai táblán valahogy mégis teljesen elszáradt.

Rátérhetek most már 17–18. századi, az előzőeknél gyéresebb levéltári leleteimre. Közülük először egy, időben a 16. század közepétől a 18. század elejéig terjedő kéziratos családfára hívom fel a figyelmet. Természetesen, a családi levéltárakban fennmaradt genealógiai táblázatok is lehetnek hiányosak és tévesek, de összehasonlítások révén felismerhető, hogy mennyiben autentikusak. A szóban forgó nemzedékrendi táblázat azért figyelemre méltó, mert egyik-másik nemzedéknél megtalálhatók rajta a szakirodalomban számon tartott, többé-kevésbé teljes életutat megjárta leszármazottakon kívül a korai halállal kimúlt utódok is, s így nemcsak a születések teljesebb sora ismerhető meg belőle, hanem a gyermekhalandóság mértéke is. A táblázat két utolsó főágú leszármazási fokát mutatom be.

Az utolsó előtti fokon III. Lászlónak a 17. század második felében három feleséggel nemzett utódai állnak, összesen tizen, azaz ötten többen, mint amennyit Vajay Szabolcs tüntet fel második közleménye vonatkozó táblázatán²³ és hattan többen, mint amennyit a szakirodalomból (Nagy Iván művéből) ismerünk. S a hat ismeretlen utód (Mária²⁴ az első, Anna, János, Ádám, László a második és János a harmadik feleségtől) nevénél ott az „obiit in Capillis”, ill. az „obiit in Coelibatus” megjegyzés.

Az utolsó leszármazási fokon III. Lőrincnek a 17. század végén, 18. század elején két feleséggel nemzett utódait találjuk, összesen tizenegyet. Vajay harmadik közleményének vonatkozó táblázata, Nagy Iván genealógiájával egyezően, tizenegyet tart számon, közülük hármat korán elhaltként.²⁵ A kéziratos táblázat viszont a rajta feltüntetett tizenegy utód közül hatot mond korán elhaltak, de míg az életben maradtoknak nemcsak száma, neve is egyezik a szakirodalomban közöltekével, a korán elhaltak esetében a három helyett csupán egy az azonos nevű (Pál), aminek pontatlanság, téves névrögzí-

tés ugyanúgy lehetett az oka, mint az, hogy esetleg hatnál is több volt a gyermekkorban és fiatalon elhunytak száma, s mindegyikükről egyik forrás sem tud. (A hat korán elhunyt neve a kéziratos családfán: János, Judit és Pál az első, Éva, Mária (?) és János pedig a második feleségtől.)²⁶

III. Zay Lőrinc tizenegy (a kéziratos családfa szerint: tizenegy) leszármazottjának egyike volt a családot egyenes ágon továbbvivő, jelentékeny katonai és közeleti pályát befutott I. Zay Imre, aki a családjával utolsóként lakta – már a saját átalakításában²⁷ – a zayugróci várat. (Utóda majd az ugróci kastélyba és az 1770 táján megvett bucsányi kastélyba teszi át a család lakhelyét.)

Az 1693-ban született Zay Imre családi életéről a szerző harmadik közleményében azt olvashatjuk, hogy anakohúgát, a kihaló idősebb ág utolsó sarját, Zay Mária Krisztinát vette nőül, és házasságukból egy fiú s egy lány született: Péter és Mária. (Csupán róluk tud Nagy Iván családfája is.)

Levéltári kutatásaimból az utóbbi közlést két további ismeretlen leszármazottal egészíthetem ki: Lőrincsel és Jánossal. Nyomukra Zay Imrének öccsével, IV. Lászlóval folytatott levelezése, valamint Zay Mária Krisztina egy szlovák nyelvű verses imája vezetett.

IV. László, aki – miután anyjának rokona, gróf Kollonitz Zsigmond bécsi érsek adoptálta őt – a gróf Kollonitz nevet vette fel, Bécsben élt, magas udvari tisztséget viselt. Ugróci családjával, különösen bátyjával, Imrével azonban szoros, szívélyes kapcsolatban maradt. Noha maga katolizált, a lutheránus egyházpolitikában szerepet vállalt bátyjának felekezeti kéréseit, panaszait nem mulasztja el az udvarban „omnibus viribus” támogatni, s olykor titokban tartandó taktikai tanácsokkal is ellátja bátyját. Természetesen családi ügyeiről, gyermekeikről is kölcsönösen tájékoztatják egymást. Idézek Kollonitz két leveléből. 1738. április 25-én bátyjának írt sorait részvénytilvánítással kezdi: „szívesen” (értsd: szívből) bánja, hogy Isten elvette Imre két kisfiának egyikét, Lőrincet.²⁸ Ugyanezen év végén, december 24-én kelt levelében gratulál Imrééknek fiuk születéséhez, és kívánja, hogy „nagyra nyühesen”.²⁹ Ez a fiúgyermek minden bizonnyal az a János, akinek a nevével azután öt év múlva, 1743-ban találkozunk, amikor Zay Mária Krisztina a már említett szlovák nyelvű verses imájában bemutatja Istennek három gyermekét, Pétert, Jánost és Máriát, és segítséget kéri erkölcsös, közhasznú életútjuk kialakításához.³⁰ (Megjegyzem, az észak-magyarországi magyar nemesek és főnemesek szlovák nyelvtudása természetes jelenség, hiszen gyermekkoruktól ezen a nyelven érintkeznek házuk népével, környezetükkel, az evangélikus vallásúak a lelkészükkel is. Zay Mária Krisztinánál a szlovák nyelvhasználat azonban nem elsősorban környezeti, ill. felekezeti, hanem a Zay családon belüli – anyó-

sa, a szláv származású Kollonitz Mária Polixéna révén érvényesülő – hatás folyománya. Anyjának és nővéreinek írt leveleiben Kollonitz László is ezt a hatást követi, miközben bátyjával mindig magyarul levelez.)

Zay Mária Krisztina három gyermeke közül János nem érte meg a felnőttkort, a későbbiekben csak Péter és Mária neve fordul elő a család hagyatékában.

Mivel a 18. század közepe táján az öreg, gyermektelen Ferdinándon, Zay Imre unokaöccsén és a Rodostóban bujdosó, ugyancsak gyermektelen bátyján, Zsigmondon kívül nincs a Zayaknak több férfitagjuk, Zay Imre egyetlen életben maradt fiára, Péterre vár a családfenntartás biztosítása. Zay Péter (V. Péter) igyekszik is eleget tenni ennek a feladatának, családja mégis kishíján elenyészik – nem a születések hiányában, hanem az elhalálozások következtében.

Zay Péter – aki egyébként katona elődeitől eltérően közpályán, a magyarországi evangélikusok első egyetemes felügyelőjeként tölt be hivatást – háromszor nősült, és mind a három házasságából születtek utódok. Vajay Szabolcs (a szakirodalommal egyezően) hét fiúgyereket sorol fel: Tamást és Pétert az első, Imrét és Sándort a második, két Lajost és Zsigmondot a harmadik házasságából. Közli a szerző a nagyrányú, sorozatos elhalálozásokat is, azt, hogy a hét közül öt (Tamás, Péter, Sándor és a két Lajos) már gyermekkorban, egy (Zsigmond) huszonnégy évesen kimúlt a világból, és csak egy (Imre) lett családfenntartó.

A Zay-levéltárban végzett kutatásaimból ezekhez az adatokhoz az alábbi kiegészítésekkel és helyesbítéssel szolgálhatok.

Zay Péter második házasságában vélhetően nem két, hanem három gyermeket nemzett. Nagybátyjával, Kollonitz Lászlóval folytatott levelezésében 1763 tavaszán – tíz hónappal második házasságkötése után és mintegy két-három évvel az ebből a házasságából származó két ismert utód, Imre és Sándor megszületése előtt – szó esik feleségének egy szerencsétlen (talán halott gyermeket világra hozó?) szüléséről.³¹

Valójában Zay Péternek csak egy Lajos nevű fia született. Az a leszármazott, akit a szakirodalom további, „második” Lajosként jegyez, egy Lujza Erzsébet nevű lánygyermek volt. Ez Zay Péternek a kislány születése napján, 1782. december 7-én Karl Calischnak, Bécsben élő sógorának címzett levélfogalmazványából tudható meg.³² (Lujza Erzsébet a következő évben meghalt.)

Zay Péternek egy másik, ugyancsak említett sógorának, 1782. szeptember 7-i keltezésű híradásából³³ pedig az 1776-ban született és mindössze hat évet élt Lajos elhalálozásának okáról értesülhetünk (a többiekéről nem találtam forrást). Eszerint Zay Lajos – aki egy róla, vélhetően nem sokkal a halála előtt készült festményen jól fejlett gyermekként látható – hirtelen múlt ki, kétheti

„tartós, ájulásos fejfájások következtében, amelyeket orvosi konzíliumok sem tudtak megszüntetni”.

A megdöbbenően nagyszámú gyermekhalálozás látán vessünk végezetül pillantást a kor emberének a sorscsapások elviselésében tanúsított lelki kultúrájára, ahogy az Zay Péter rokoni és baráti körének kondoleáló leveleiben megnyilatkozik. Egyet idézek közülük: „...sokat vigasztalnom okos keresztény Úri Embert nem akarom, nem is lehet – írja Zay Péternek 1760. január 6-án, első fia elhalálozásakor Zerdahelyi Sándor Nyitraszerdahelyről –, egyedül Sz. Dávid példáját recommendálván, aki addig, még fia betegeskedett, keseregett, búsult ’s sopánkodott, fiának penig halálozása után nyugodalmas szívvel az Úr Istenhez volt.”³⁴

Fukári Valéria

*

Vajay Szabolcs közleményeibe a Rákóczi-korban szerepet játszott családtagokról is több hiba csúszott be. Elsőként essék szó az 1685-ben elhunyt Zay András leányáról, Vay Ádámné Zay Annáról, aki nevét a magyar irodalomtörténetbe is bevésztte. Halálának időpontját a szerző – végrendeletének keltét alapul véve – hibásan teszi 1707. február 11-re.³⁵ Az író, akinek a magyar nyelvű prózairodalom egy füveskönyvét³⁶ és egy imádságkönyvét³⁷ tartja számon, valójában a Vajay által megadott szakirodalom szerint is túlélte 1719. január 31-én Danckán elhunyt férjét, Szelestei Nagy László pedig bő negyedszázada tisztázta, hogy Ráday Pál közvetítésével valamikor az 1720-as évek közepén hazatért Észak-Lengyelországból, s 1726-ban már Romhányból keltezi egyik levelét.³⁸ További sorsát mindmáig homály fedte, most azonban egy réges-rég közzétett forrás adatai alapján életének alkonyára és halálának – sajnos még mindig nem elég pontos – idejére is fényt deríthetünk. Czegei Wass László naplójában ugyanis 1730–1733 között többször szerepel „Vay Ádámné asszonyom”,³⁹ akinek korát és tekintélyét jelzi, hogy „nagyasszonyként” említik, s távolabbi rokonsága körében olyan figyelmet és kelendő tapasztalatot igénylő feladatot vállalt magára, mint a naplóíró két éves kisfiának elválasztását „a csecstől”, s ő tartotta keresztvíz alá Wass László következő gyermekét is. Az asszony fia, Vay Sámuel 1727 tavaszán Erdélybe nősült, s Zay Anna őt követve lelt hosszú bujdosás és mostohagyermekével való némi perpatvar után otthonra. Meg kellett azonban érnie fia korai halálát (1732. augusztus 7.),⁴⁰ de ezt követően is a rokonok körében maradt Császáriban, azok tiszteletétől övezve, s ott hunyt el 1733-ban. Az év június 7-én helyezték végső nyugalomra a czegei temetőben.⁴¹

A család másik ágának továbbterjesztőjéről, Zay Lőrincről (1651–1712) Vajay Szabolcs azt írja, hogy „élete jobbadán eseménytelen volt”, a szerző legalábbis sem ka-

tonai, sem közéleti tevékenységéről nem tud.⁴² Nos, Lőrinc úr valóban nem játszott élvonalbeli politikai szerepet, de II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában némi közéleti feladatot mégis vállalt: egyike volt ugyanis a szécsényi országgyűlésen megválasztott 25 szenátornak.⁴³ Petrőczy Istvánnal együtt az evangélikus mágnásokat képviselte ebben a jórészt protokolláris, részben tanácsadó testületben. A trencsényi csata után is kitartott Rákóczi oldalán, zayugróci várából Blatnicára menekült, s ott hódolt meg 1708 késő őszen Pálffy János előtt,⁴⁴ miközben két fia továbbra is a fejedelmet szolgálta.

Zay Szuszsannának, a most említett Lőrinc és Nyáry Anna leányának második férjeként Vajay Szabolcs helyesen nevezi meg báró Vécsey Sándort (†1748), de vagy hasonnevű, a hegyaljai felkelők által 1697-ben meggyilkolt atyjával keveri össze, vagy egyszerű nyomdhibából áll neve mellett az 1658-as évszám.⁴⁵

Zay Katalin, Lőrinc második házasságából, Kollonich Polyxéna grófnőtől született leánya Vajay Szabolcs szerint „1707-ben báró Perényi Miklósnak, II. Rákóczi Ferenc tábornokának harmadik, gyermektelen felesége volt”.⁴⁶ A szerző helyesen említi, hogy Perényinek – aki mellesleg nem tábornoka, „csupán” brigadéros volt Rákóczinak⁴⁷ – előbb Hidy Borbála, majd özvegy Melith Pálné Putnoky Magdolna volt a felesége. Hidy Borbála azonban csak 1710 szeptemberében hunyt el, Perényi tehát ezt követően vehette el Putnoky Magdolnát, s csupán újbóli megözvegyülése után, tehát jóval a szatmári békét követően vezethette oltár elé Zay Katát.⁴⁸

Utóbbi öccséről, Zay Andrásról a szerző csupán családi adatokat említ, s azt, hogy császári-királyi (al)ezredesként hunyt el 1734-ben.⁴⁹ A császári seregben való szolgálatáról magam nem ismerek közelebbi adatot, a kurucok oldalán befutott hadi pályája azonban pontosan felvázolható: 1705 végén a fejedelem udvari lovas-karabélyos ezredének főstrázsamestereként (örnagyként) tűnik fel, s 1706. augusztus 26-án ugyanott kap alezredesi kinevezést. 1707 tavaszán – úgy tűnik, korábbi beosztásával párhuzamosan – a Nemesi Társaság főstrázsamestere⁵⁰ is lett. 1708 elején ezredessé előléptetve az udvari lovas-gránátosok parancsnokságát vette át, majd jó egy év múltán korábbi alakulata, a karabélyos ezred élére állhatott. Munkács várával együtt, 1711. június második felében hódolt meg a császáriak előtt.⁵¹ Régebbi lexikonaink⁵² szerint egy ideig az emigrációba is követte Rákóczit, ez azonban tévedés, személyét itt vagy összezavarták Mikes Kelemen által keresztnév nélkül említett öccsével, Zay Zsigmonddal, vagy átvették Thaly Kálmánnak egy korai ismeretterjesztő cikkében olvasható, hibás következtetésen alapuló feltevését.⁵³

Végezetül Mikes Kelemen imént említett utolsó rodostói bujdosótársának,⁵⁴ „Zay úrnak”, azaz Zay Zsigmondnak a halálzási dátumát kell pontosítanunk. Vajay ezt 1755-re tette,⁵⁵ valójában két évvel később, az öreg Csáky Mihály gróf halálával vált a rodostói emigráns kolónia fejevé (básbuggá), s nem egészen egy év elteltével, 1758. október 21-én vagy 22-én távozott az élők sorából.⁵⁶

Mészáros Kálmán

JEGYZETEK

¹ *Vajay Szabolcs*: A csömöri Zay családról. I. rész: Családtörténet; A bárói nemzedékek, 16–17. század. Második közlemény; A bárói nemzedékek. Harmadik, befejező közlemény. *Turul*, 71. (1998) 58–67. és 78. (2005) 26–41., 69–77.

² Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; a továbbiakban: SNA). Zay-fond, Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 64, fasc. 2. f. 40.

³ Uo. Bučiansky archív. K. Zay – korešpodencia a iné, karton 138, fasc. 14/II. f. 397–400. Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála lévő 16. századi Zay-anyagokról.

⁴ *Vajay Sz.*: i. m. 2005. 28.

⁵ Uo. 34/56. jegyzet.

⁶ SNA, Zay-fond, Elenchus I, 321. o., „M” fasc. 1, Nr. 16. Az idézet kiegészítése: „és szabad az én leltem jószágbul és marhámbul disponálnom.”

⁷ Uo. Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 64, fasc. 3, f. 52. – Zay Péter segítségkérő levelére válaszulva Mindszenty Kata ezeket írja: „Hol penig Kg az Zay János uram felől ír, azt értem, bizony, hogy nagy örömezt mívelnék, amit mívelhetnék, de az immár héjába való dolog. Előbb kellett volna felserkennünk, mert ő immár ezt ott elvégezett, amiért ment el oda. Mi is ez napokban embe-rünket várjuk onnan felől, attól megérthetjük minden dolgot, meglássuk osztán, mit kelléscik esckednünk.”

⁸ Uo., „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata 1.” című, jelzet nélküli, kéziratos kötet.

⁹ *Nemzetes Pettő (Pethő) Gergely*: Magyar krónika. Kassa, 1738. *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, XII. köt. Pest, 1865. 335.

¹⁰ Elég magát Lőrincet idézni, amint ura öccsének nevezi András: „Ha Zay Péter Uram bátyám és Zay András Uram öcsém – írja Lőrinc mostohaanyjának 1597. jan. 11-én a budai Csonkatoronyból – az én jószágomat Knek kötik, adjon pénzt reája négy vagy öt ezer forintig.” – Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála lévő 16. századi Zay-anyagokról, i. h.

¹¹ *Nagy I.*: i. m. XII. köt. Pest, 1865. 335.

¹² Idézem Zay Magdolna Soós Kalárának írt datálatlan leveléből: „Mint kértem András Uramot, hogy ne menjen Egerré, látván az bátyjának veszedelmét, mégis elment veszedelmére...” SNA, Zay-fond, Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 65, fasc. 1, f. 25.

¹³ Uo., „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata 2.” című, jelzet nélküli kéziratos kötet, 900. o.

¹⁴ Uo., Uhrovecký archív. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 65, fasc. 1, f. 22–23. A két forrás – Zay Magdolna és Bárszony György levele – pontosítja a Pethő Gergely „Magyar króniká”-jában hallomás alapján készített egykorú feljegyzést, amely 1590-hez és Esztergomhoz köti mindkét Zay fiú rabságának kezdetét.

¹⁵ Uo., Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála levő 16. századi Zay-anyagokról, i. h.

¹⁶ Uo., Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 64, fasc. 3, f. 15.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo., Döbrentei Gábor 1850. okt. 22-én kelt levele a másolatban nála levő 16. századi Zay-anyagokról, i. h.

¹⁹ Uo., „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata.” c., jelzet nélküli kéziratos kötet.

²⁰ Nagy I.: i. m. XII. köt. Pest, 1865. 335.

²¹ Nagy I.: i. m. IX. köt. Pest, 1862. 278–279.

²² Nagy I.: i. m. XII. köt. Pest, 1865. 335. A témáról lásd bővebben Fukári Valéria: Felső-magyarországi főúri családok. A Zayak és rokonaik. 16–19. század. Pozsony, 2008. 28–32.

²³ Vajay Sz.: i. m. 2005. 38.

²⁴ Mária neve megtalálható anyja 1640-ből származó testamentumában is, ahol Vízkelety Magóc a leányként és egyik örököseként említi őt. SNA, Zay-fond, „A csömöri Zayak levéltárában foglalt többféle magyar irományok másolata 1.” c., jelzet nélküli, kéziratos kötet.

²⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 74.

²⁶ SNA, Zay-fond, Uhrovecký archiv. Pisomností usporiadané podľa Krasnecovho elenču, Lra „O”, fasc. 2, Nr. 12.

²⁷ Gróf Zay Miklós: Zay Péter ifjúsága. *Protestáns Szemle*, 1901. 99.

²⁸ SNA, Zay-fond, Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 66, fasc. 2.

²⁹ Uo.

³⁰ A gr. Zay Miklós idézett művében említett szlovák verses imára Ján Blasius „Rozkosse Nowc” című, Pozsonyban 1743-ban megjelent énekeskönyvében leltem rá.

³¹ SNA, Zay-fond, Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 67, fasc. 2, f. 89.

³² Uo., Elenchus II, 421–425. o.: „Gróf Zay György úrnak ajánlott irományok csomója”, karton 193, Nr. 59.

³³ Uo., Nr. 58.

³⁴ Uo., Uhrovecký archiv. Zbierka maďarských listov od 16. storočia, karton 67, fasc. 2, f. 6.

³⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 36/107. jegyzet és 39/II. tábla. Ugyanitt hibásan közli a férj, Vay Ádám születési évét is, a saját verses önéletrírásának és apja feljegyzésének tanúsága szerint nem 1656-ban, hanem 1657-ben jött a világra.

³⁶ Átirás nélküli hasonmás kiadásban lásd *Zay Anna*: Herbárium 1718. (A bevezető tanulmányt írta Fazekas Árpád.) Nyíregyháza, 1979. (Folia Rákócziána, 2.)

³⁷ Szabó Csaba: Árva Zay Anna „Nyomorúság oskolája” című ima- és énekeskönyve (1721). Szeged, 1999. (Klly. a Lymbus. Művelődéstörténeti Tár VI. kötetéből. = A Lymbus Füzetek, 41.)

³⁸ Szelestei N. László: Árva Zay Anna hazatérése lengyelországi bujdosásából. In: Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. [Borítócím: Ráday Pál emlékkönyv.] (Szerk. Esze Tamás.) Bp., 1980. 409–423.

³⁹ Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. köt. Czegei Vass György és Vass László naplói 1659–1739. (Közl.: Nagy Gyula.) Bp., 1896. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum, XXXV.) 552., 555.

⁴⁰ Uo. 562–563.

⁴¹ Uo. 571.

⁴² Vajay Sz.: i. m. 2005. 69.

⁴³ NB. Az országgyűlés vonatkozó törvénycikke 24 fős Szenátust említ, de 25 szenátort sorol fel!

⁴⁴ Lásd *Thaly Kálmán*: Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedelem brigádosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. Történeti tanulmány. 2., bőv. kiad. Bp., 1905. II. köt. 42. I. Józseftől nyert kegyelemlevele 1709. okt. 28-án kelt. (A pontos forrásadatokat lásd: *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. (S. a. r., kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán.) Bp., 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.) 468.

⁴⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 74. III. tábla. (A tévedés már ifj. Vécsey Sándor 1748-as halálzási évéből is gyanítható.)

⁴⁶ Vajay Sz.: i. m. 2005. 69.

⁴⁷ Lásd *Mészáros Kálmán*: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. Bp., 2006. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.) 41., 79., 126–127.

⁴⁸ Lásd *Heckenast G.*: i. m. 335–336. Közvetett adatok alapján úgy tűnik, Perényinek három említett neje előtt még egy korábbi felesége is volt, akitől legidősebb fia, László származott. Perényi Miklós életrajzi adatait meglehetősen hézagosan ismerjük, a szabadságharc utáni szerepére pedig nincs is érdemi adatunk, ezért az érintett kérdésekre csak a jövőbeni kutatások adhatnak pontosabb választ. Mindenesetre Perényi biográfusa is 1711 utánra teszi a Zay Katával kötött házasságot. Lásd *Komáromy András*: Perényi Miklós egri várparancsnok. [II. közl.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1915) 516.

⁴⁹ Vajay Sz.: i. m. 2005. 69. NB. Itt „csk. alezredesként”, a III. táblán (74.) pedig már ezredesként említve.

⁵⁰ Testőr örmagyai rangja egyenértékű a rendes hadseregbeli alezredesi rendfokozattal.

⁵¹ Lásd *Heckenast G.*: i. m. 467–468.

⁵² Pl. a Révai Nagy Lexikona, az Új Idők Lexikona és a Magyar Életrajzi Lexikon.

⁵³ *Thaly Kálmán*: Báró Zay András, kurucz ezredes. (1685–1734.) *Vasárnapi Ujság*, 13. (1866) 47. sz. 569–570. (Elérhető a világhálón is: <http://epa.oszk.hu/vu>)

⁵⁴ Mikes a Törökországi levelekben következetesen megkülönbözteti a fejedelemmel együtt érkezett és az utóbb hozzájuk csatlakozott emigránsokat, s ebben az értelemben tartja Zayt és önmagát az utolsó bujdosóknak.

⁵⁵ Vajay Sz.: i. m. 2005. 69. és 74. III. tábla.

⁵⁶ A Rákóczi-emigráció török okmányai. 1717–1803. (A konstantinápolyi levéltárakból összegyűjtötte és ford. Karácson Imre. Az előszót írta Thallóczy Lajos.) Bp., 1911. 151–152. és Mikes CCVII. levele eltérő napi dátumban. Zay Zsigmond életére lásd még *Heckenast G.*: i. m. 468.

JAKÓ ZSIGMOND

(1916. szeptember 2.–2008. október 26.)

Fájdalmas veszteség érte a magyar nyelvű történetírást, a romániai történettudományt, mert a Magyar és a Román Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, az ELTE tiszteletbeli doktora, Jakó Zsigmond 92 esztendőskorában Kolozsvárt eltávozott közülünk. Kiemelkedő, nagy hatású és iskolateremtő erdélyi történész volt. Bihar megyének a trianoni békeszerződés nyomán Romániához került részén, Biharfélegyházán született. Középkolozsvári tanulmányait a hajdúböszörményi Református Kollégiumban (ma Bocskai István középiskola) végezte. Egyetemi tanulmányait 1934-ben kezdte meg a Pázmány Péter Tudományegyetemen (mai ELTE) történelem, latin, művészettörténet szakon. Elsőéves hallgatóként lett Mályusz Elemérnek a tanítványa, s olyan emberekkel tanult együtt, mint pl. Balázs Éva, Bélay Vilmos, Janits/Borsa Iván, Fügedi Erik, Györffy György, Iczkovits/Iványi Emma, Maksai Ferenc. A szigorú professzor elismerését nehéz volt kivívni, ám Jakónak ez sikerült – igaz Mályusz Elemér 4 órán keresztül vizsgáztatta diákját. Egyetemi pályafutása során jóformán minden félévben ott ült a professzor valamelyik óráján. Ugyanilyen szorgalommal látogatta egyébként Szentpétery Imre kurzusait, de volt hallgatója pl. Domanovszky Sándornak, Szekfű Gyulának, Lukinich Imrének, Gerevich Tibornak, Huszti Józsefnek, Kerényi Károlynak. Nagy hatással volt rá Hajnal István. 1937 őszén vette fel először Fekete Nagy Antal kurzusát, amely a településtörténet módszeréről szólt. Nem véletlenül, hisz ekkor már dolgozott egyetemi doktori disszertációján, amelyhez az indítást professzora adta meg. Az értekezés, amely Bihar megye törökkor előtti településtörténetéről és etnikai viszonyairól szólt, 1940-ben látott napvilágot (*Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940*), és ugyanebben az évben nyerte el vele *summa cum laude* minősítéssel a doktori fokozatot. Bírálói Mályusz Elemér és Szekfű Gyula voltak, míg a bizottságot Mályusz Elemér, Szentpétery Imre és Lukinich Imre alkotta. A mű kiemelkedő értékét jelzi, hogy a MTA Körössy Flóra-díjjal jutalmazta (1942). A Mályusz Elemér által alapított Magyar Népiség és Te-

lepüléstörténeti Intézetben gyakornokoskodott, majd a Magyar Országos Levéltárban dolgozott (1940–1941). 1941-ben került Kolozsvárra, ahol az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában kapott állást. Ekkor jegyezte el magát végleg Erdély történetével, s lett igazi erdélyi történetíró. Levéltárosként többek között az erdélyi magánlevéltárak szakmai felügyeletét vállalta magára. Az 1944–45-ös év harcai nehéz feladat elé állították a levéltárosokat, hisz menteniük kellett a szétszóródott és gazdátlanra vált történelmi értékű dokumentumokat. Neki (is) köszönhető, hogy többek között Dés, Szék, Torockó városok, a Bánffy vagy a Wesselényi család levéltári gyűjteménye, a nagyváradi püspöki levéltár megmaradt.

1942-ben kezdett tanítani a kolozsvári egyetemen, 1947-ben nevezték ki a Bolyai (később Babeş–Bolyai) Tudományegyetem tanárává. Rövid időszakot leszámítva (1952-ben eltávolították az intézményből, de 1954-ben visszakarta a katedrát) nyugdíjazásáig oktatóként (1981), és számos neves erdélyi magyar, román és szász tudós tanulta órán a történelmi mesterséget. A történelem segéd tudományait és középkori egyetemes történelmet oktatható, szöveggyűjteményeket, jegyzeteket készített. Emellett a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történeti Intézetében tevékenykedett (egy ideig osztályvezetőként). Tevékenyen részt vállalt a *Documenta Romaniae Historica* forráskiadvány sorozat munkálataiban.

Jakó Zsigmond a romániai magyarságnak elkötelezett tudós volt, aki nem volt hajlandó arra, hogy a diktatúra pártideológiáját kiszolgálja. A romániai rendszerváltás idején ugyan már 73 éves, de töretlen erővel látott neki annak a feladatnak, hogy a diktatúra idején megsemmisített, nagy hagyományú magyar nyelvű tudományos életet újra lehessen teremteni Erdélyben. 1990-ben közreműködött az Erdélyi Múzeum Egyesület újraalapításában (1994-ig elnöke volt), az Erdélyi Múzeum c. folyóirat újraindításában. A Magyar Történészek Világszövetségének társelnöke lett. Szakmai tanácsaival segítette a nagyváradi püspöki könyvtár létrehozását. Megteremtette az egyesület könyvtárát, és ismét nevelte

a tudományos utánpótlást. Magánkönyvtára, amely Erdélynek tán egyik legjobb történész-gyűjteménye, nyitva állt a tehetséges tudósjelöltek előtt. Emellett a tudományos munkáról sem feledkezett meg.

Jakó Zsigmondra életre szóló hatást gyakoroltak egyetemi tanárai, különösen egykori professzora, Mályusz Elemér és az Erdélyi Múzeum Levéltárának nagy tudású vezetője, Kelemen Lajos, aki körül a 30-as és a 40-es években tudományos műhely alakult ki. „*Tőle és Kolozsváron tanultam meg végérvényesen, hogy a múlt kutatása nemcsak szakmai, hanem erkölcsi kérdés is.*” – vallotta. Széles körű szakmai ismeretek, szorgalom, kitartás, önfegyelem jellemezték őt, aki magasra állította a mércét magával és tanítványaival szemben. Tudósi magatartásával, munkásságával vitathatatlan tekintélyt vívott ki magának.

Erdélyi magyar tudós volt, aki sokrétű tudományos tevékenységével Erdély mindhárom nemzete múltjának a megismerését szolgálta. Írásai magyarul és románul jelentek meg. Ugyanakkor azt vallotta, hogy az erdélyi történetírás az egységes magyar történettudomány romániai ágát képezi, s az a feladata, hogy összekötő kapocs legyen a magyarországi és a romániai történettudomány között.

Elsősorban a középkor kutatója volt, de gyakran készített dolgozatot 16–19. századi témákról is. Kezdetben a gazdaság- és településtörténet, illetve az etnikai viszonyok változása érdekelte. Erről szolt doktori disszertációja, de tanulmányt készített Szolnok-Doboka magyarságáról, a románság újkori népmozgalmáról is. A problémakör később is foglalkoztatta, ám 1945 után érdeklődése és lehetőségei mindinkább más tudományos témák felé terelték figyelmét. A legtöbb értekezése kultúrtörténeti kérdések megoldására vállalkozott. Kedvvel foglalkozott könyvtárak történetével. Vissza-visszatért a nagyváradi könyvtárhoz, tanulmányt írt az első váradi könyvtárossal. Írt az erdélyi papirmalmokról, vízjelekről, tanulmányt készített Vitéz Jánosról, Oláh Miklósról, Batthyány Ignácról. Egy művében bebizonyította, hogy Szebenben Honterus előtt is működött már nyomda. A reneszánsz erdélyi hatását, a mindennapi anyagi kultúrát mutatta be 16. századi kolozsvári városi leltárak alapján. Úttörő jelentőségű mindaz, amit az erdélyi világi értelmiség kezdeteiről írt. A kérdés megoldásához paleográfiai módszereket alkalmazott. Épp úgy érdekelte őt a székely társadalom fejlődése, mint Mátyás erdélyi társadalompolitikája.

Különösen sok segédtudományi (vagy ahogy ő nevezte: történeti alaptudományi) tárgyú tanulmányt készített. Tanulmányok sorában foglalkozott például a vajdai kancellária fejlődésével és alkalmazottaival. Számos genealógiai témájú dolgozatot készített. Egyikük a Farnasi Veres családról szolt. Ez a dolgozata nem csupán arról tanúskodik, hogy mily érzékletesen tudta egyik vagy másik személyiség portréját megrajzolni, ha-

nem arra is tanúbizonysággul szolgál, hogy számára ez a disciplina politikatörténeti és társadalomtörténeti tudományág. A latin írásbeliséggel foglalkozó könyve, amit a román Radu Manolescuval közösen készített (*A latin írás története. Bp., 1987*), s ami románul és magyarul látott napvilágot, méltán aratott elismerést, és mindkét ország számos egyetemén tananyagának számít. Középkorászok számára jól ismertek oklevéltani értekezései, amelyekben például a legrégebb dési kiváltságleveleket vizsgálta, vagy Torockó 1291. esztendei hamisított kiváltságleveléről értekezett, avagy a Vízaknai család hamis okmányait vette számba. Mint egykori levéltáros, élete végéig érdekelték a levéltárakhoz kapcsolódó témák: értekezett az erdélyi fejedelmek levéltáráról, erdélyi levéltári utasításokat publikált, közreadta a 18. századi Viser Lipót értekezését a levéltárak lajstromozásáról. Nem véletlen tehát, hogy 1992-ben üdvözölte a Turul újraindítását, s azt várta, hogy olyan segédtudományi szakfolyóirat legyen, amely hagyományainak megfelelően „*a numizmatika, levéltártan és bibliológia kivételével*” minden történelmi segédtudomány számára teret biztosít.

Kiemelkedő jelentőségű forráskiadói tevékenysége. Nem csupán tanulmányai mondanivalójának bizonyítására adott közre okleveleket (pl. erdélyi vajdák kinevezési okmányai, okleveles híradás a keperéről stb.). Nagyobb forráskiadványok fűződnek a nevéhez. Kolozsvárra kerülése után adta ki például a gyalui vártartomány urbáriumait. Húszévi munka után, 1983-ra készült el *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* c. művével, amely azonban csak 1990-ben jelenhetett meg, Budapesten. Azóta a középkori Erdéllyel foglalkozó kutatások nélkülözhetetlen alapművének számít. 1997-ben hagyta el a nyomdát az Erdélyi okmánytár I. kötete, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy az Erdélyre vonatkozó okleveleket összegyűjtse, s kritikailag megrostálja. Miközben a kiadvány III. kötete (amelyen fiatal tanítványaival együtt dolgozott) megjelenés előtt állt, ő már a sorozat következő darabjainak előkészítésén munkálkodott. Sajnos a III. kötet megjelenését már nem érthette meg. Szerkesztette az *Erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei* c. kiadványt.

Jakó Zsigmond sokrétű munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el. Többek között 1995-ben Pro Cultura Hungarica díjat, 1996-ban Széchenyi-díjat, 2005-ben Magyar Örökség-díjat kapott. Az ELTE 1991. április 29-én adományozta egykori diákjának a doctor honoris causa címet. Jakó Zsigmond személyében egy kiemelkedő történész-nemzedék egyik utolsó képviselőjét, egy nehéz történelmi korszak tanúját veszítettük el. Október 31-én, déli 12 órakor kísérték őt utolsó útjára Kolozsvárt, a Házsongárdi temetőben. Emlékét megőrizzük, nyugodjék békében!

Draskóczy István

KÖNYVISMERTETÉS

JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. /Település és Népiségtörténeti Értekezések 5.sz./ Budapest, 1940. 424. [Reprint: Nagyvárad, 2008. Erdélyi Múzeum Egyesület Nagyvárad Fiókszervezete, Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság.]

A Település- és Népiségtörténeti Értekezések c. sorozatban megjelenő könyvek előzményének Szabó István Ugocsa megyéről szóló településtörténeti monográfiája tekinthető. A sorozatot Mályusz Elemér hívta életre, és a Pázmány Péter Tudományegyetem (mai ELTE) Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézete adta ki a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején. Ebben a sorozatban látott napvilágot Fügedi Erik (Nyitra megye), Iczkovits Emma (Erdélyi Fehér megye), Balázs Éva (Kolozs megye), Maksai Ferenc (középkori Szatmár megye), illetve Bélay Vilmos (Máramaros megye) műve. A sorozat szerzői mind Mályusz Elemér tanítványai voltak. A cél az volt, hogy a szerzők egyes vármegyék betelepülésének a folyamatát vizsgálják meg és lehetőségek szerint feltárják egy – egy megye valószínűsíthető középkori etnikai viszonyait.

A sorozatban megjelent munkák szerkezete hasonló volt. A földrajzi viszonyok alapján, földrajzi, illetve történeti tájegységek szerint haladva a birtokviszonyok fejlődésén keresztül mutatták be a településalakulás folyamatát. Eme módszer a településtörténeti eredmények mellett szükségszerűen korábban ismeretlen családtörténeti összefüggések feltárását hozta magával. Mindegyik alkotást adattár egészítette ki, amelyben az egyes helységekhez kapcsolódó földrajzi nevek, személynemekre vonatkozó adatokat adták közre a szerzők. A művek mindegyike széleskörű kutatásokon alapult, s ma már a Kárpát-medencei történetírás szerves részét képezik.

Nagy szolgálatot tett az RMDSZ Bihar megyei szervezete, a Bihar megyei Tanács, amikor a 90 esztendő Jakó Zsigmond tiszteletére támogatta művének újbóli kiadását, hisz itthon és külföldön egyaránt elismert, gyakran idézett alkotásról van szó. Hozzátehető, hogy a könyv évtizedek óta hiánycikknek számított, noha nél-

külözhetetlen a hazai és romániai mikrotörténeti kutatásokhoz. A mű jelentőségét mutatja, hogy 1942-ben a MTA Körössy Flóra díjjal tüntette ki.

Jakó Zsigmond munkája a 16. század végéig/17. század elejéig (vagyis a tizenöt éves háború időszakáig) tekintette át a település alakulás folyamatát. Nem is tehetett mást, hisz – miként a könyv lapjairól kiderül – számos falu csak ebben az időszakban alakult ki. Sokukra pedig a 16. századból maradt fenn adat. A szerző kilenc nagyobb tájegységet különített el a megyében (Érmellék-Középnyr-Cserhát, Sárrét-Kiskalota, Rétköz, Nagykeresér kisenemesi falvai, Erdőhátság, Mezőségi dombvidék, Rézalja stb.). Így a település alakulás folyamatát a magyarság megtelepedésétől eme tájegységek szerint vizsgálta. Árnyalt, sokoldalú képét rajzolt arról, miként formálódtak ki a települések. A mű utolsó fejezete nem csupán a 16. század közepétől megindult pusztulásról számolt be, hanem az 1552. esztendei adójegyzék alapján a megyei birtokos társadalom összetételéről is képet adott. Egyúttal a birtokos réteg összetételének a változására hívta fel a figyelmet. Ekkor a porták 42,3%-a egyházi kézen volt, míg a nagybirtokosságot alkotó 15 család a telkek 40,2 %-t birtokolta.

A váradi egyház birtokain élő román vajdákról és prédiális nemesekről sem feledkezett meg. Hangsúlyozta, hogy ugyan a püspöki birtokokon, a kezükön lévő román falvak jobbágyságával szemben földesúrként viselkedtek, ám a királlyal való közvetlen kapcsolat hiányában maguk sem tudtak a földesúri hatalom alól kiszabadulni. Ugyanakkor a magyar ajkú kisenemesekkel összeházasodhattak, s sokuk, a katolikus vallást felvéve magyarrá vált. Eme utolsó fejezetben szólt a szerző (hangsúlyozva a kutatási problémákat) arról, hogy milyen lehetett a középkorvégi Bihar megye etnikai szerkezete. A megye lakosságának döntő többségét ekkor a

magyarság alkotta, hisz a 16. század közepén a porták többsége (a kötetben elemzett középkori források alapján) magyarnak tekinthető falvakban, városokban található. A kötetet alapos adattár egészítette ki, amelyben a helységekhez vonatkozó középkori adatokat találja meg az olvasó.

Az új, 2008. évi kiadást Jakó Zsigmond 2007. novemberében papírra vetett utószava zárta. Ebben nem csupán arról számolt be a szerző, hogy milyen mostoha sors jutott az utóbbi évtizedekben a Bihar megyei levéltáraknak. Utószavában annak a véleményének is hangot adott, hogy ugyan a hajdani Bihar megyét ma határ vágja ketté, ám 1990 után a két ország, Magyarország és Ro-

mánia kutató előtt a korábbi évekhez képest kedvezőbb körülmények teremtődtek meg ahhoz, hogy Biharország 1918-ig terjedő múltját kutassák. Különösen fontosnak tartja a debreceni és a nagyváradi egyetemek közötti együttműködést. A következő szavakkal zárta utószavát: „Őszintén örvendeznék annak, ha ez a reprint-kiadás az első lépés lehetne a bihari helytörténeti kutatások fellendítése és közös folytatása irányában.” Reméljük, hogy a hajdan Mályusz Elemér által elindított sorozat más darabjai is reprint kiadásban megjelenhetnek. (A sorozat kötetei digitális formában hozzáférhetőek: <http://adattbank.transindex.ro/belso.php?k=28>”alk56)

Draskóczy István

A Wass család cegei levéltára. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlésezi W. KOVÁCS ANDRÁS.

Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása. Kolozsvár 2006. 601. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.)

Az Erdélyi Múzeum Egyesület 2002-ben indította el újra Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára c. sorozatát. Akkor ifjabb Wesselényi Miklós személyes dokumentumait adta közre. A következő kötet 2006-ban a Wass család középkori okleveleinek a regesztáit tartalmazta.

A Wass család történeti értékű gyűjteményét az 1910-es évek elején helyezte el letétként az Erdélyi Múzeum Levéltárában. A család birtokában lévő értékes dokumentumok már korábban sem voltak ismeretlenek a kutatók előtt. A nevezetes gyűjtemény publikálását 1940-ben vette tervbe az Erdélyi Múzeum Egyesület, ám Valentiny Antal akkori regesztáit az 1945 utáni események miatt nem lehetett közreadni. A levéltárat ma a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzik.

Valentiny regesztáinak átdolgozását, korszerűsítését W. Kovács András végezte el. W. Kovács András régóta foglalkozik a „Wassok” múltjával. Több tanulmányt illetve egy angol nyelvű monográfiát készített a család történetéről.¹

A kötet nem csupán regeszta gyűjteménynek tekinthető, hisz a regesztákat tanulmányok sora előzi meg. Bevezetésképpen Jakó Zsigmond a sorozat történetéről adott áttekintést. A következő fejezetben W. Kovács András a Wass család történetét tekintette át. Az olvasó eligazodását a kötet mellékleteként megtalálható genealógiai táblázatok könnyítik meg. Szerencsés, hogy Kovácsot nem csupán a családtagok pályája érdekelték, hanem nagy figyelmet szentelt annak, miként alakult a

család birtokpolitikája. A Wassok középkorban Erdély mellett a Dunántúlon rendelkeztek jószágokkal. A korábbi korban pedig pl. a Gömör megyei Ajnácsköt és Serkét birtokolták. Ez a körülmény már sejteti, hogy a családi gyűjtemény nem csupán a szűken vett Erdély történetével foglalkozó kutatók érdeklődését keltheti fel, hanem azok számára is érdekes lehet, akik a Dunántúllal vagy épp a Felfölddel foglalkoznak. Egy okmány (85.sz.) például szepességi vonatkozásai vannak. W. Kovács társadalomtörténeti szempontokat is igyekezett figyelembe venni a család történetének a tárgyalása során.

Hasznos és fontos a kutatók számára az az írás, amely a családi levéltár áttekintő raktári jegyzéke. Az alapos segédlet részletesen ismerteti az egyes dobozok tartalmát. Összesen 66 dobozról van szó. A jegyzék nem foglalja magában a középkorinak tekintett anyagot, ugyanis az okleveleket külön sorozatban helyezték el. A dobozok számos családtörténeti dokumentumot tartalmaznak például a Bogátiakra, Ébeniekre, somkerekre Erdélyiekre, Gyerőfiekre, Györgyfalvaiakra, Hosszúaszóiakra, Sukyakra stb. Több családtörténeti dokumentum lelhető fel Wass Otília személyi levéltárában, amelynek jegyzékét a könyv végén olvashatjuk.

A középkor művelőinek az érdeklődésére természetesen az oklevélregeszták tarthatnak igényt. Valentiny Antal és W. Kovács András az erdélyi sajátosságok miatt a középkor határának nem 1526. augusztus 29-t tekintette, minként azt a magyarországi levéltárak középkori gyűjteményei, a középkori forrásokat közreadó publikációk zöme teszi. Az eljárással egyet érthetünk, hisz az önálló erdélyi állam kiépülése csupán Buda elfoglalása után kezdődött meg. Úgy látszik, hogy a Mohácsot követő 15 esztendőből nem sok irat maradt fenn, hisz ezt a változatos korszakot összesen 20 regeszta képviseli a kötetben.

¹ Pl. A levéltárrendező és családtörténész, Huszárik András. In: Emlékkönyv Kiss Aladár születésének nyolevanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 261–274.; A cegei Wass család története. Erdélyi Múzeum 2004.; A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből. Református szemle 2003.; The history of the Wass family de Czege family, Hamburg, 2005. 128.

W. Kovács alapos, bőséges tartalmi kivonatokat készített. Akad a kötetben olyan kivonat is, ami két oldalt töltött meg (610. sz.). Szerencsés, hogy W. Kovács András a határjárásokat eredeti latin szövegükben adta közre (pl. 354. sz. – 1419. június 13.). A szerző nem feledkezett meg a hátlapi feljegyzésekről sem.

W. Kovács a regesztákat alapos apparátussal látta el. A közreadónak ez az eljárása megnövelte a kötet használhatóságát. A megjegyzésekből tudjuk meg, hogy az oklevelek milyen számot kaptak a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében. Az 598. számú regesztában arra figyelmeztette W. Kovács az olvasót, hogy az oklevél (1513. augusztus 15.) kétszer

lett felvéve a Diplomatikai Fényképgyűjteménybe (DF. 255396, 255401.). A szerző több esetben hívta fel arra a figyelmet, hogy a Wass gyűjteményben található egyik – másik dokumentumnak példánya lelhető fel a Magyar Országos Levéltárban is. Az apparátusban olvashatunk arról is, Magyarországon vagy Romániában hol jelent már meg egyik vagy másik okmány. Elmondható, hogy a regesztákban közölt oklevelek nagy többsége nyomtatásban még sohasem látott napvilágot.

A kötetet román nyelvű összefoglaló illetve alapos név- és tárgymutató zárja. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy értékes kötettel gyarapodott a két ország történetírása.

Draskóczy István

KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész.

3. Megyei levéltárak és forrásközlések.

Szerkesztő: Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya. A kötet elkészítésében közreműködött: Kovács Ferenc, Lappint Virág, Goda Károly. Osiris – Magyar Országos Levéltár. Budapest, 2008. 708.

Az alig egy esztendeje elhunyt kiváló történész, Kosáry Domokos sokoldalú életművének fontos, nagyszabású vállalkozását képezi a magyar történelmi bibliográfia. Az általa készített egyedülálló kiadvány első változata, amelynek alapján az 1825 előtti magyar történelemre vonatkozó szakirodalmat illetve forrásokat áttekinthetjük, 1951 és 1958 között látott napvilágot. A második változat, amely korszakhatárnak 1848-t jelölte meg, s a forrásokkal foglalkozott (*Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Bp., 1970.*), 38 évvel ezelőtt jelent meg, ám szerzője az anyaggyűjtést 1967-ben fejezte be. A mű a kornak megfelelő, magas színvonalú kiadvány volt, ami a kutatók nélkülözhetetlen segédeszközévé vált. Ám az eltelt évtizedek oly sok változást és fejlődést hoztak, bővültek ismereteink, ami természetes módon (mint erre Kosáry Domokos a bevezetőben utalt) szükségessé tette a vállalkozás I. kötetének újbóli átdolgozását. Nem véletlen, hogy az akkori egy kötet anyaga ma már három kötetben sem fér el, s nyolc kötetből állna. Kosáry Domokos tervei szerint az 1848-ig terjedő vállalkozás két része (I. Általános rész, II. Időrendi rész) összesen 20 kötetet számlálna.

Az új vállalkozás I/1. része (2000-ben jött ki a nyomdából) a könyvtárakról, bibliográfiákról, a rájuk vonatkozó szakirodalomról adott áttekintést. Az I/2. kötet a Magyar Országos Levéltár anyagát tartalmazta. A több évtizedes gyűjtő munka eredményeképpen most megjelent I/3. kötet (amelynek megjelenését a szerző sajnos nem élhette meg) a megyei levéltárakról és a levéltárak által kifejlesztett széleskörű iratkiadói tevékenységről ad képet. Természetes, hogy nem csupán a mai országha-

táron belül fellelhető gyűjteményekről ad tájékoztatást, hanem mindazokról a vármegyei levéltárakról, amelyek a magyar királyság területén jöttek létre.

Nehéz egy ilyen jelentős és alapos munkáról ismertetést készíteni, hisz aligha van lehetőség arra, hogy a mű minden értékéről szót ejtsünk. A munka két nagyobb fejezetre tagolódik. Az első részben a hazai közlevéltárakról, megyei gyűjteményekről olvashatunk. Eme rész első rövid fejezete a megyei levéltárak 1945 utáni fejlődéséről (a kérdésre vonatkozó szakirodalommal együtt) tájékoztat, ami indokolt, hisz a levéltári rendszer az elmúlt évtizedekben változásokon ment keresztül. Ezután a különböző segédletfajták ismertetése következett. Kiemelendő, hogy a szerző (és munkatársai) nem hagyta figyelmen kívül a manapság mind nagyobb számban megjelenő elektronikus segédleteket sem. A következő fejezetek - levéltárról levéltárra - a magyarországi megyei levéltárak illetve ezek fióklevéltárai fondjairól, állagairól, sorozatairól, gyűjteményeiről stb. valamint a hozzájuk kapcsolódó forrásfeltáró illetve publikációs tevékenységről tájékoztatnak. A kiadvány közreadói beható munkát végeztek, hisz az egyes publikációkról szóló ismertetésekről sem feledkeztek meg. A mű eme részének az értékét növeli az a körülmény, hogy az egyes kiadványokkal kapcsolatban alkalmanként észrevételeket találunk a könyvben.

A munka második nagyobb fejezete a Vármegyei levéltárak és iratkiadások c. viseli, s ~~gazdag anyagot~~ tartalmaz. Ez a nagyobb anyag rész nem csupán az egykori történelmi Magyarország vármegyei levéltáaira vonatkozó ismereteknek a tárháza, hanem székek és kiváltságolt kerületek (pl. hajdú városok, szepesi tíz-

lándzsás szék stb.) levéltári gyűjteményeit is ismerteti. Egyet lehet érteni azzal, hogy nem maradt ki sem Erdély, sem az egykori Horvát bánóság (illetve Szlavónia) sem a sorból, s a Fiumei kormányzóság is külön fejezetet kapott. Az erdélyi Szász Nemzeti Egyetemet a városi kötetben fogják tárgyalni, míg a határőri kerületek anyagáról majd a külföldi levéltárakkal foglalkozó kötetből szerezhethetünk ismereteket. A megoldással egyet lehet érteni, hisz a Szász Nemzet levéltári gyűjteményei elsősorban városi levéltárak, míg a határőrvidékre vonatkozó anyag az akkori királyság határain kívül lehető fel. Szerencsés, hogy a kötetből olyan rövid életű képződmény, mint Szeverin megye, sem maradt ki.

Külön fejezet ismerteti meg az olvasót a feudális kori anyagok rendszerével. Természetesen az érdeklődő felvilágosítást kap arról is, hogy milyen eltérések tapasztalhatók a könyvben felvázolt rendszerhez képest. Az erdélyi levéltári anyag szerkezete például néhol eltér a magyarországitól. A közigazgatási levéltárak anyaga általában a 18. század közepétől folyamatos, ami az akkori vizsgálatoknak (is) köszönhető.

Az iratokról szóló, ma rendelkezésre álló tájékoztató adatok illetve segédletek nem egyformák, hisz az egykori Magyarország vármegyei különböző országokhoz tartoznak, amelyekben különböző rendszerek alakultak ki, s a segédletkészítés, forrásfeltárás módszerei sem egyformák. Amiképpen a levéltárak sorsa sem alakult egyformán. Így például a Románia területén található levéltárak ismertetésekor gyakran olvashatunk arról, hogy az anyag a 20. században hogyan pusztult, miképpen borult fel az eredeti rend, ami jelentős feladatot rótt a levéltárosokra. Egyébként több vármegyei levéltár (meglepő!) épp a 19. század második felében s a 20. század legelején szenvedett gondatlanság, hanyag tárolás vagy történeti érzék hiányáról tanúskodó selejtezés miatt jóvátehetetlen károkat. Így történt, hogy Hunyad vármegye gyűjteményében a 18. század közepe előtti korszakról csupán néhány irat tájékoztat. Igaz, négy Mohács előtti oklevéllel rendelkeznek. Liptó megyében 1850-ben az oklevelek egy részét ellopták illetve kiszórták (!). Természetesen találhatóak jobb helyzetben lévő levéltárak is (pl. Máramaros, Pest, Turóc, Vas, Zemplén, stb.).

A kötetben hasznos információk olvashatók arról, hogy egy – egy megye anyaga mely más levéltárakban lelhető fel. Arra, hogy miként darabolódhatott szét egy megyei levéltár, példát ad Szatmár megye archívuma, hisz például a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, országgyűlési iratok Magyarországa lettek. Ezzel szemben Romániában maradtak pl. a közigazgatási iratok, a jogi sorozatok (amelyek közül a legrégebbi iratok a 16.

századból maradtak fenn), az 1790 után kialakított csoportokba rendezett irományok, az ezekhez tartozó tárgyi mutatók stb. Ma ezt a részt Kolozsvárott őrzik. 1969-ben a két állam bizonyos levéltári részeket kicserélt. De Szatmár vármegyei iratok fellelhetők Tokajban, a MOL-ban, az OSZK kéziratárában. Háromszék levéltárát is több helyen őrzik. Sepsiszentgyörgy mellett a hajdani Miklósvár fiúszék anyagát Kolozsvárt találja meg a kutató. Sajnos a háromszéki iratok egy része a II. világháború során Zalaegerszegen pusztult el. Magyarországon Hunyad vármegyére vonatkozó anyag a Szolnok megyei Levéltárban, míg Zaránd vármegye múltját megvilágító irat (1715. esztendei összeírás másolata) a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltárban lelhető fel. Jóformán nincs olyan vármegye, amelynek iratai közül a történelem során ne került volna valami a Magyar Országos Levéltárba avagy éppen másolatokat ne őrizne az OSZK Kézirtára. A kutatók számára igen hasznos az a megoldás, hogy a kötet felhívja a figyelmet arra, hogy mely levéltári egységek kutathatók itthon mikrofilmen.

Az egyes vármegyei levéltárakról szóló fejezetek szerkezete hasonló. Olvashatunk bennük a vármegyei levéltár történetéről, a különböző rendezésekről, az iratok pusztulásáról vagy szétszóródásáról. Ezután a kötet bőségesen ismerteti a rendelkezésre álló adatok alapján az egyes vármegyei levéltárak felépítését, az iratanyag tagolódását. Végül az adott levéltárra vonatkozó bibliográfiai tételeket tekintheti át az olvasó. A mű lehetőséget ad arra, hogy a hazai és a hajdani királyság határainkon túl lévő levéltárainak a kiadói tevékenységét összehasonlítsuk. Velük szemben (szerencsénkre) sokat publikálnak hazai gyűjteményeink. Különösen szembetűnő, hogy megyei levéltáraink mily sok regeszta gyűjteményt adnak közre. A kötetet alapos mutató zárja.

A sorozatnak most megjelent legújabb darabja magas színvonalú alkotás, amely nem csupán a Quellen-kunde műfaját gazdagítja, hanem a Kárpát-medencei több nyelvű történetírás kézikönyve lesz, minden hazai és külföldi kutató nélkülözhetetlen segédeszközéül szolgál. Ebből a szempontból célszerű lett volna, ha a tartalomjegyzéket lefordítják valamilyen világnyelvre, s idegen nyelvű összefoglaló zárja a kötetet. Az is elmondható, hogy Kosáry Domokos könyve tulajdonképpen levéltár történelemnek is tekinthető, hisz a benne olvasható megyei leírásokból összerakható a hajdani vidéki Magyarország levéltártörténelme, a forrásfeltárás történelme, s láthatjuk azt is, hogy ma milyen állapotban vannak a régi magyar királyság megyei levéltári gyűjteményei.

Matthias Corvinus 1443 – 1458 – 2008. Catalog de Expoziție.

Exhibition Catalogue. Coordonatori/Coordinators: IOAN DRĂGAN, LIVIA ARDELEAN, TUDOR SĂLĂGEAN, ANA MARIA GRUIA. Cluj – Napoca, 2008. 52 p.

2008. októberében Kolozsvárt, a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen nemzetközi tudományos konferenciát tartottak Mátyás királyról, amelyen Magyarországról is szép számmal vettek részt kutatók. Ebből az alkalomból az Erdély Története Nemzeti Múzeum illetve a Kolozs megyei Nemzeti Levéltár érdekes kiállítást rendezett a múzeum épületében. Többek között Mátyás király által kiadott papír illetve pergamen oklevelek eredeti példányait állították ki a tárlókban. Az okmányok a megyei levéltár gyűjteményébe tartoznak. Ugyan a dokumentumok között szerepelt a hajdani Erdélyi Múzeum gyűjteményének több értékes darabja is (Esterházy, Gyulay-Kuun, Bánffy, Thoroczkay, Vécsey, Macskási családi levéltárakból, a törzsgyűjteményből), ám a kiállított anyag javarészt Kolozsvár, Beszterce, Felsőbánya illetve Dés város levéltárának azon oklevelei képezték, amelyekben Mátyás különböző kiváltságokat (adó- és vámmentességek, privilégiumok megerősítése, sóval kapcsolatos ügyek stb.) adományozott az erdélyi városoknak. Látható pl. Buda város 1488. évi kiadványa, amelyben a főváros tanácsa hét pontba szedve küldte meg szabadságaik, jogaik egy részét Kolozsvárnak.

Így az okmányok elsősorban nagy királyunk erdélyi várospolitikáját illusztrálták. Ugyanakkor családtörténeti vonatkozású oklevelekkel is találkozunk a látogató (pl. Telegdi, Csaholyi, Rasztóczi, Izsépi, Pohárnok István tályai várnagy stb.). Több forrás az 1467. esztendei erdélyi felkelésről és következményeiről szól. A kiállítás külön érdekessége, hogy Dés dokumentumait évekig nem lehetett kutatni. A múzeumban ebből az alkalomból kiállították azt az 1592-ből való szép kötetet, amelyben Diósi Gergely nótárius rendszerezte és latin illetve magyar nyelven kivonatolta a kolozsvári városi levéltár kiváltságleveleit. Látni lehetett még a városi levéltár 1696. esztendei lajstromkönyvét. Velük egyébként a magyar olvasó Kiss András tanulmányából ismerkedhet meg részletesebben (Kiss András: Kolozsvár levéltára rendjének fejlődése a 14. századtól a 18. század végéig. In: Uő.: Források és értelmezések. Bukarest, 1994. 9–30.). A kiállításról gazdagon illusztrált, színes, román és angol nyelvű katalógus készült, amelyben az oklevelek jórészt könnyen olvasható facsimiléi is megtalálhatók.

Draskóczy István

TARTALOM

I. Értekezések, önálló cikkek

VITEK GÁBOR: Vitéz Ákosházi Sárkány Ferenc (1914–2003) festett cimere a Fejér Megyei Levéltárban	69
SZEMÁN ATTILA: Selmezbánya címerének pajzstartói	72
Hírek	81
KOLTHAY ISTVÁN: Egy szép ősfá Keöpeczi Sebestyén Józseftől	83
FUKÁRI VALÉRIA–MÉSZÁROS KÁLMÁN: Helyesbítések és kiegészítések Vajay Szabolcs „A csömöri Zay családról” című közleményeihez	87

Nekrológ

Jakó Zsigmond (Draskóczy István)	93
--	----

Könyvismertetés

JAKÓ ZSIGMOND: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Ism.: Draskóczy István)	95
W. KOVÁCS ANDRÁS: A Wass család cegei levéltára. (Ism.: Draskóczy István)	96
KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forrásközlések. (Ism.: Draskóczy István)	97
Matthias Corvinus 1443 – 1458 – 2008. (Ism.: Draskóczy István)	99